

GİF KÜRESEL DURUM RAPORU 2021

GİFGRF

GLOBAL İLİŞKİLER FORUMU / GLOBAL RELATIONS FORUM

GİF KÜRESEL DURUM RAPORU 2021

Proje Koordinatörü
Alp Tanju / GİF Program Direktörü

Global İlişkiler Forumu

GİF Küresel Durum Raporu 2021

Şubat 2022

Copyright © 2021 Global İlişkiler Forumu. Tüm Hakları Saklıdır.

İşbu raporun üzerindeki mali haklar, yayın hakları, inceleme, yayma, çoğaltma hakları Global İlişkiler Forumu'na aittir. Her hakkı saklıdır. Hiçbir bölümü ve/veya paragrafı kısmen ve/veya tamamen ya da özet halinde, fotokopi, faksimile, elektronik posta veya başka herhangi bir araçla çoğaltılamaz, dağıtılamaz, basılamaz. Normal ölçüyü aşan iktisaplar yapılamaz. Normal ve kanuni iktisaplarda kaynak olarak gösterilmesi zorunludur.

ISBN: 978-605-71291-0-9

Türkiye'de basılmıştır.

Gren Ajans, İstanbul. www.grenajans.com

Tasarım ve Dizgi

Wodern Tasarım&Yazılım Ajansı. www.wodern.com

GLOBAL İLİŞKİLER FORUMU

Yapı Kredi Plaza D Blok Levent 34330

İstanbul, Türkiye

T: +90 212 339 71 51 F: +90 212 339 61 04

www.gif.org.tr | info@gif.org.tr

Bu raporu ücretsiz olarak www.gif.org.tr adresinden indirebilirsiniz.

ÖNSÖZ

Yeni yılınız hayırlı olsun. Yaşam bakımından 2021 birçok açıdan 2020'yi andırsa da aşılamadaki gelişmeler sayesinde pandemiyle birlikte hayatımızı sürdürebileceğimizi gördük. İş ortamı, sosyalleşme ve günümüzü idame ettirmede yeni alışkanlıklar edindik. Bugünkü teknolojik imkanlar sayesinde bundan yirmi – otuz yıl önce böyle bir durumla karşılaşmamıza kıyasla herhalde çok daha az sıkıntılar yaşıyoruz. Evlerde kalsak dahi kendimizi oyalayacak nice olanaklarımız var. Bunların arasında sizlerle yaptığımız çevrimiçi toplantılar da bulunmaktadır. Bu oturumlar yaşamımızın bir parçası oldu ama gündelik hale gelince özelliğini kaybetti. Bunu yıl boyunca yaptığımız toplantılardan görüyoruz. Bir “Zoom” yorgunluğu göze çarpıyor. Dileriz 2022'de önce hibrid ve sonra yine yüz yüze toplantılara başlayabiliriz.

Global İlişkiler Forumu olarak geçen yıl başlattığımız küresel gelişmelere ilişkin yıllık raporun ikincisini takdirlerinize sunuyoruz

Bu rapor da geçen yıl olduğu gibi değerli üyelerimizin katkılarıyla hazırlanmıştır. Raporda **Afrika, Aşı Karşıtlığı, Balkanlar, Dijital Paranın Geleceği, Enerji, Finansal Teknoloji (Fintech), Pandemi Ekonomisi ve NATO'nun Geleceği** konuları işlenmiştir. İklim değişikliği neredeyse her konuyla bağlantılı olduğu için bu meseleyi ayrı bir şekilde daha da detaylı değerlendirmek istiyoruz.

Geçtiğimiz yıl yerli ve yabancı misafirlerimizin katkılarıyla tamamı çevrim içi olmak üzere çok değişik konularda kırk adet toplantı yaptık. Her toplantıdan sonra özet sunduk ve böylece kıymetli bir arşivimiz oluştu. GİF Gözüyle adlı bültenimiz de bir bakıma küresel alandaki gelişmelerin güncesini oluşturdu.

2022 boyunca uluslararası alandaki gelişmeleri izleyerek siz üyelerimizi en yetkili kişilerle buluşturmaya devam edeceğiz

Artık geleneksel hale getirdiğimiz Global İlişkiler Forumu'nun ikinci yıllık raporun sizlere katkıda bulunmasını ümit ederken, değerli üyelerimizin en başta sağlık olmak üzere huzurlu ve mutlu günler içinde yeni yılı yaşamalarını diliyoruz.

Saygılarımızla,
GİF Ekibi

İÇİNDEKİLER

RAPORA KATKIDA BULUNANLAR	vii
2021 KÜRESEL DURUM	1
CAZİP GELİN: AFRIKA'DA ORTAKLIK ARAMAK	6
AŞILARIN BAŞARISI VE AŞI KARŞITLIĞI	19
BATI BALKAN ÜLKELERİ AB'YE ÜYE OLABİLECEK Mİ?	35
DİJİTAL PARANIN GELECEĞİ	41
ENERJİ VE İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ	51
COVID-19 VE FİNANSAL TEKNOLOJİLERİN BENİMSENMESİNDEKİ DİJİTAL BÖLÜNMEYE OLAN ETKİSİ	55
YENİ GÜVENLİK SINAMALARI KARŞISINDA NATO'NUN DÖNÜŞÜMÜ	63
PANDEMİ VE EKONOMİ	69

RAPORA KATKIDA BULUNANLAR

Cevat Giray Aksoy

Cevat Giray Aksoy, Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) Londra Ofisi Başekonomisti ve London School of Economics Siyasal Ekonomi Bölümü Öğretim Üyesidir. Araştırma konuları arasında zorunlu göçün ev sahipliği yapan toplum üzerindeki etkileri, siyasal ekonomide güvenin yeri (liderler ile hükümetlere duyulan güven, sivil erdem ve demokratik kurumlara karşı olan tutumlar) ve ekonomik kapsayıcılık (gelir eşitsizliği ve banka hizmetlerine erişim) gibi konular yer almaktadır. İstanbul Üniversitesi İktisat Bölümü'nde lisans eğitimini gören Aksoy, lisansüstü derecesini Ekonomi alanında New York Eyalet Üniversitesi'nden almış ve doktorasını 2017 yılında Londra Royal Holloway College'da tamamlamıştır.

Fatih Birol

Fatih Birol, merkezi Paris'te bulunan Uluslararası Enerji Ajansı (IEA) İcra Direktörü'dür. Dünyada enerji piyasaları konusunda referans kabul edilen "World Energy Outlook" yayınlarının başındadır. Uluslararası Enerji Ajansı'na (IEA) katılmadan önce altı yıl boyunca OPEC'in Viyana'daki merkezinde çalışmış, 1995 - 2015 yılları arasında da IEA'nda Baş Ekonomist ve Küresel Enerji Ekonomisi Direktörü pozisyonlarında bulunmuştur. On bir kitabın ana yazarı olan Dr. Birol, uluslararası enerji analizi ve politikası konuları üzerine düzenli olarak yazılar yazmaya devam etmektedir. Kendisi, ayrıca Sabancı Üniversitesi İstanbul Uluslararası Enerji ve İklim Merkezi (IICEC) Fahri Başkanlığını sürdürmektedir. Küresel enerji sorunlarının anlaşılmasına katkılarından dolayı, Avusturya Cumhuriyeti'nin Altın Onur Madalyası, Fransız Hükümeti'nin "Chevalier dans l'ordre des Palmes Academique" Nişanı ve Türkiye Cumhuriyeti Üstün Hizmet Madalyası da dahil olmak üzere birçok ödüle layık görülmüştür. Lisans derecesini İstanbul Teknik Üniversitesi'nden almış olan Birol, Enerji Ekonomisi alanındaki yüksek lisans ve doktorasını Viyana Teknik Üniversitesi'nde tamamlamıştır.

Selva Demiralp

Prof. Dr. Selva Demiralp, 2000-2005 arasında Federal Reserve Board'da ekonomist olarak çalıştıktan sonra 2005 yılında Koç Üniversitesi Ekonomi Bölümü'ne katılmıştır. 2016 yılı itibarıyla Koç Üniversitesi-TÜSİAD Ekonomik Araştırma Forumu direktörlüğünü üstlenmiştir. Halen Yapı Kredi Ekonomik Araştırma Kürsüsü Başkanlığını yürütmektedir. Geçtiğimiz on yıl boyunca Federal Reserve, Avrupa Merkez Bankası (ECB) ve TCMB gibi birçok merkez bankası ile ortak çalışmalar yapan Prof. Dr. Demiralp, ECB'de danışman olarak da çalışmıştır.

Uzmanlık alanı para politikası ve merkez bankacılığı olan Prof. Dr. Demiralp'in yaptığı araştırmalar, TÜBİTAK'ın birçok araştırma fonu yanı sıra Avrupa Komisyonu International Outgoing Fellowship (IOF) gibi zorlu fonlar tarafından desteklenmiştir. Önde gelen ekonomi dergilerinde yayınlanmış makaleleri bulunmaktadır.

Aşırı eşitsizliğin ekonomik maliyeti üzerine yaptığı çalışma dünya çapında bir referans noktası haline gelmiş, The New York Times, The Financial Times, The Wall Street Journal, The New Yorker, The Washington Post, The Guardian, BBC, Bloomberg, BBC World News, CBNC Europe, ve Al Jazeera gibi saygın pek çok uluslararası medya platformunda

yer bulmuştur. Söz konusu çalışmaya, Dünya Sağlık Örgütü ve Dünya Ticaret Örgütü'nün farklı toplantılarında genel direktörler tarafından atıfta bulunulmuştur.

Mete Gorbon

Mete Gorbon, İş Yatırım Menkul Değerler A.Ş.'de Kurumsal Finansman Direktörü olarak çalışmaktadır. Robert Koleji'nde lise öğrenimini tamamlayan Mete Gorbon, lisans eğitimini Boğaziçi Üniversitesi Bilgisayar Mühendisliği bölümünde aldıktan sonra yüksek lisans programını da Cornell Üniversitesi MBA dalında tamamlamıştır. İş Yatırım'daki 19 senelik tecrübesinde çok çeşitli halka arz projeleri ve borçlanma aracı ihraçlarının yanı sıra ağırlıklı bankacılık, sigorta, finansal teknoloji, yazılım ve telekomünikasyon olmak üzere pek çok birleşme ve devralma projelerinde çeşitli kademelerde görev almıştır.

Ali Gökpınar

Ali Gökpınar, Birleşmiş Milletler İnsani İşler Koordinasyon Ofisi'nde İnsani İşler Sorumlusu olarak görev yapmaktadır. İstanbul Üniversitesi'nden Uluslararası İlişkiler alanında lisans derecesine sahip olup, Fulbright bursuyla Brandeis Üniversitesi'nde çatışma çözümü alanında yüksek lisans yapmıştır.

Tacan İldem

2020 Nisan ayına kadar NATO Genel Sekreter Yardımcılığı görevini yürüten Büyükelçi (E) Tacan İldem, 2019 Londra Liderler Zirvesi kararı uyarınca NATO Genel Sekreteri tarafından oluşturulan NATO 2030 Değerlendirme Süreci Bağımsız Uzmanlar Grubu'nda görev almıştır. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunu olan Büyükelçi İldem, 1978 ile 2021 yılları arasındaki uzun meslek hayatında Türkiye'yi AGİT Daimi Temsilcisi, NATO Daimi Temsilcisi ve Lahey Büyükelçisi görevlerinde temsil etmiştir. Dışişleri Bakanlığı Uluslararası Güvenlik İşleri Genel Müdürlüğü ve Cumhurbaşkanlığı Özel Kalem Müdürü, Dışişleri Başdanışmanı ve Sözcüsü görevlerinde bulunmuştur. Mesleğinin daha önceki yıllarında ise Brüksel'de NATO Daimi Temsilciliklerinde, Yeni Delhi, Vaşington ve Atina Büyükelçiliklerinde çeşitli kademelerde görev yapmıştır.

İdil Er Kurucu

Kariyerine 2006 yılında Global Menkul Değerler A.Ş.'de uluslararası bankacılık projelerinde görev alarak başlayan İdil Er Kurucu, 2007 yılında İş Yatırım Menkul Değerler A.Ş.'de çalışmaya başlamıştır. Günümüze kadar olan süreçte bankacılık, sigorta, finansal teknoloji, yazılım ve telekomünikasyon başta olmak üzere pek çok birleşme ve devralma, halka arz ve borçlanma aracı ihracı projelerinde çeşitli kademelerde görev almıştır. Kurucu, halihazırda İş Yatırım Kurumsal Finansman Müdürü olarak görev yapmaktadır. Lisans eğitimini Marmara Üniversitesi İngilizce İktisat bölümünde 2004 yılında tamamlayan Kurucu, Warwick Business School'dan Ekonomi ve Finans alanında M.Sc. derecesini 2006 yılında almıştır.

Rıza İhsan Kutlusoy

Sayın Rıza İhsan Kutlusoy, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İşletme Bölümü mezunudur. Türkiye İş Bankası A.Ş.'deki kariyerine 1988 yılında Stajyer Müfettiş Yardımcısı olarak başlayan Kutlusoy, 1996 yılında Sermaye Piyasaları Bölümü Müdür Yardımcısı, 1998 yılında aynı Bölümde Birim Müdürü, 2002 yılında Sermaye Piyasaları Bölümü Müdürü olarak atanmış, 2006 yılında Galata Şubesi Şube Müdürlüğüne getirilmiştir. 2008 yılında

Risk Yönetimi Müdürlüğü Müdürü olarak atanan Sayın Kutlusoy, 2011 yılında Türkiye İş Bankası A.Ş.'de Genel Müdür Yardımcılığına yükseltilmiştir. Sayın Kutlusoy, Mart 2016 tarihinde İş Yatırım Menkul Değerler A.Ş.'de Genel Müdür olarak atanmıştır.

Yönetim Kurulu Üyeliği yaptığı şirketler ise şöyledir: 2002-2006 İş Yatırım Menkul Değerler A.Ş. (Başkan Vekili), İş Yatırım Ortaklığı A.Ş. (Başkan) ve İş Portföy Yönetimi A.Ş. (Başkan Vekili), 2004-2007 İstanbul Takas ve Saklama Bankası A.Ş. (Üye), 2006-2008 Gempport Gemlik Liman Depolama İşletmeleri A.Ş. (Başkan), 2006-2011 Nemtaş Nemrut Liman İşletmeleri A.Ş. (Başkan), 2011-2013 Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş. (Üye), 2011-2016 Bayek Tedavi Sağlık Hizmetleri ve İşletmeciliği A.Ş. (Başkan), 2016- Efes Varlık Yönetimi A.Ş. (Başkan), 2016 Maxis Investments Ltd. (Üye), 2017 Maxis Girişim Sermayesi Portföy Yönetimi A.Ş. (Başkan), 2020 SoftTech Ventures Teknoloji A.Ş. (Üye), 2021- İş Girişim Sermayesi Yatırım Ortaklığı A.Ş. (Başkan).

Şant Manukyan

Robert Koleji'nde lise öğrenimini tamamlayan Şant Manukyan, lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi İngilizce İşletme bölümünde aldıktan sonra yüksek lisans programını da Cornell Üniversitesi MBA dalında tamamlamıştır. 2002 yılında İş Yatırım Uluslararası Piyasalar bölümünde göreve başlamıştır. İş Yatırım'da Küresel Stratejist olan Şant Manukyan, Haziran 2019 itibarıyla Uluslararası Piyasalar Direktörü konumunda görevine devam etmektedir. Küresel ekonomik durumun yatırımcılara yansıtılarak yabancı hisse senedi ve emtia stratejilerinin belirlenmesinden ve bu stratejilere yönelik yatırımcı tavsiyeleri oluşturulmasından sorumludur.

Hakan S. Orer

Galatasaray Lisesi mezunu olan Prof. Dr. Hakan S. Orer, 1986 yılında Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesini bitirmiştir. 1989-91 yıllarında Fransız hükümeti bursuyla gittiği Paris Pitié-Salpêtrière Tıp Fakültesi INSERM U288 araştırma merkezinde doktora tezini tamamlayarak 1992 yılında Farmakoloji Bilim Doktoru unvanını almıştır. Doktora sonrası çalışmalarını 1993-1995 yıllarında ABD Michigan State Üniversitesi'nde sürdüren Prof. Dr. Orer, 1995 yılında Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Farmakoloji Anabilim Dalında göreve başlamış ve 1997 yılında Doçent, 2003 yılında da Profesör unvanını almıştır. 2002-2003 döneminde Michigan State Üniversitesi'nde Konuk Doçent olarak çalışmıştır. 2013 yılından bu yana Koç Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

2003-12 yıllarında Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Müdürü olarak görev yapan Prof. Dr. Orer, bu dönem süresince üniversite yönetim kurulu ve senato üyeliklerinde bulunmuştur. Birinci ve ikinci dönem Tıpta Uzmanlık Kurulu Müfredat Oluşturma ve Standartları Belirleme Sistemi (TUKMOS) tıbbi farmakoloji komisyon üyeliğinde bulunmuştur. Sağlık bilimlerinde lisansüstü eğitim konusunda ortak olarak Avrupa Üniversiteler Birliği ve ORPHEUS (Organization for PhD Education in Health Sciences in European System) projelerine katılmıştır. 2016'da seçildiği ORPHEUS Yönetim Kurulu üyeliği devam etmektedir.

2001-2004 yılları arasında Sağlık Bakanlığı İlaç Araştırmaları Merkezi Etik Kurul üyesi olan Prof. Dr. Orer, halen Koç Üniversitesi Etik Kurulları Başkanlığı görevini sürdürmektedir.

2010 yılından itibaren UNESCO Milli Komitesi Biyoetik Komisyonu üyesi (2016'dan itibaren biyoetik izleme grubu başkanı) olan Prof. Dr. Orer, 2017'de UNESCO Genel Direktörü tarafından International Bioethics Committee (IBC) üyeliğine atanmıştır.

1998'de TÜBİTAK Tıp Teşvik Ödülü'ne layık görülen Prof. Dr. Orer, 2016-2018 yıllarında TÜBİTAK Sağlık Bilimleri Araştırma Grubu Danışma ve Yürütme Kurullarında üye olarak görev yapmıştır. Halen Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu Aşı Klinik Araştırmaları Değerlendirme Komisyonu üyesidir. Prof. Dr. Orer'in esas araştırma alanı hastalık modelleri ile klinik öncesi ve klinik ilaç araştırmalarıdır. Diğer ilgi alanları arasında akılcı farmakoterapi eğitimi, doktora eğitimi ve biyoetik bulunmaktadır. Prof. Dr. Orer, Bilim Akademisi'nin yanı sıra Türk Farmakoloji Derneği (TFD) ve American Physiological Association (APS)'un aktif üyesidir.

Dağlar Özkan

Dağlar Özkan, 1994 yılında İstanbul'da doğmuştur. 2013'te Özel Açık Lisesi'nden, 2018 yılında Koç Üniversitesi Ekonomi bölümünden mezun olan Özkan, lisans eğitiminin ardından Paris School of Economics'te Kalkınma ve Uygulamalı Ekonomi alanında yüksek lisans eğitimine başlamıştır. 2019 Ekim ayından bu yana İş Yatırım Araştırma Müdürlüğü'nde ekonomist olarak görev yapan Özkan, Boğaziçi Üniversitesi'nde Ekonomi ve Finans alanında lisansüstü eğitimine devam etmektedir.

Orkun Saka

Orkun Saka, City, University of London Ekonomi Bölümü Öğretim Üyesi olarak görev yapmaktadır. Kendisi, ayrıca London School of Economics and Political Science'da Konuk Araştırmacı, London School of Economics Systemic Risk Centre ile STICERD merkezlerinde Araştırma Görevlisi ve Munich Üniversitesi CESifo üyesidir. Saka, daha önce Finlandiya Bankası, Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası ve Türkiye Merkez Bankası gibi kurumlar ile çalışmalarda bulunmuştur. Lisans eğitimini 2009 yılında ODTÜ'de İşletme alanında tamamlayan Saka, 2011 yılında London School of Economics'de lisansüstü eğitimini bitirmiş ve doktorasını City, University of London Finans Bölümü'nde yapmıştır. The Economic Journal ve Journal of Money, Credit and Banking gibi dünyanın önde gelen finans ve ekonomi dergilerinde yazıları bulunan Saka, araştırma odağı olarak finansal aracılık, uluslararası finans ve siyasal ekonomi konularını incelemektedir.

Demir Murat Seyrek

Dr. Demir Murat Seyrek, Avrupa Demokrasi Vakfı'nda Kıdemli Danışmandır. 19 yıldır Brüksel'de düşünce kuruluşlarına, sivil toplum kurumlarına, uluslararası organizasyonlara ve hükümetlere danışmanlık vermekte ve uluslararası projeler yönetmektedir. Radikalleşmenin önlenmesi, AB dış politikası, demokrasi ve temel hak ve özgürlükler alanlarında çalışmalar yapmaktadır. AB'nin Radikalleşme Farkındalık Ağı (RAN) üyesidir ve çok sayıda RAN çalışmasına katkı sağlamaktadır. Kariyerine ARI Hareketi Brüksel Temsilcisi olarak başlayan Seyrek, Annan Planı kapsamındaki barış müzakereleri sürecinde ve sonrasında Kıbrıslı Türk liderlerin AB kurumları ile temaslarında öncü rol oynamıştır. Türkiye ve Türkiye-AB ilişkileri ile ilgili çalışmalarına da devam eden Seyrek, bu konularda YouTube üzerinden Brüksel Kafası ve Talk Turkey programlarını

yapmaktadır. Doktorasını Sosyal Bilimler üzerine ve yüksek lisans derecesini Avrupa Çalışmaları üzerine KU Leuven'den almıştır. Lisans derecesini Uluslararası İlişkiler üzerine ODTÜ'den alan Seyrek, Türkçe, İngilizce ve Fransızca konuşmaktadır.

Selim Yenel

Büyükelçi (E) Selim Yenel, 1956 yılında İstanbul'da doğmuştur. Dışişleri Bakanlığı'na 1979'da giren Yenel, 1981-1984 yılları arasında Paris'te OECD Türkiye Delegasyonu'nda ilk görevine atanmıştır. Kendisi Afganistan'ın Kabul Türkiye Büyükelçiliği'nde çalışmış (1984-86), sonrasında Dışişleri Bakanlığı'na geri dönerek New York'taki Birleşmiş Milletler Türkiye Delegasyonu'na atanmıştır (1988-92). 1994 – 1999 yılları arasında Brüksel'deki Türkiye'nin Avrupa Birliği Delegasyonu'nda görev yapan Yenel, Ankara'ya dönerek Türkiye'nin katılım sürecinin başlangıcına kadar AB meseleleri ile uğraşmıştır (1999 – 2005). Akabinde Aralık 2005'te Viyana Büyükelçisi olarak atanmış, Ekim 2009'da Dışişleri Bakanlığı İkili İşler ve Kamu Diplomasisi Müsteşar Yardımcısı görevinde Ankara'ya geri dönmüştür. Aralık 2011 ile Ocak 2017 arasında Avrupa Birliği'ne Büyükelçi ve Türkiye Daimi Temsilcisi olarak atanmıştır. Yenel, daha sonra Temmuz 2018'de Dışişleri Bakanlığı ile birleşene kadar AB Bakanlığı'nda Bakanlık Müsteşarı olarak görev yapmıştır. 2019 yılında Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Genel Sekreter Birinci Yardımcısı tayin edilen Yenel, Ocak 2020'de Global İlişkiler Forumu İcra Komitesi Başkanlığı'na seçilmiştir. Yenel, evli ve iki çocuk babasıdır.

2021 KÜRESEL DURUM

Selim Yenel

Büyükelçi (E), Global İlişkiler Forumu (GİF) İcra Komitesi Başkanı

Geçen yılki raporumuzda 2020'nun yorucu bir yıl olduğunu yazmıştık. 2021 de pek farklı olmadı. Beklendiği gibi aşı bulma gayretleri tüm dünyada üzerinde durulan bir öncelik halini aldı ve çeşitli aşılar ortaya çıktı. Pandemi bütün hızıyla devam ederken aşı çalışmaları bir nebze ferahlık getirdi. Ancak bu kez tüm dünyada rastlanan aşı karşıtlığı bir başka sorun oldu. Uluslararası alanda ise ne aşılarla ne de sağlık politikalarında yeknesaklık sağlanamadı.

Bununla birlikte, zorunluluklar nedeniyle seyahat edebilmek amacıyla aşı karnesi geliştirildi ve birazcık açılım sağlandı. Virüsün sürekli evrilmesi ve yeni varyantların çıkması, çabaları menfi etkiledi ve yine ülkelerde kapanmalar başladı. Ülkemizde de yılın son aylarında resmi vaka sayılarının ortalama yirmi - otuz bin civarlarından altmış binlere çıkmasına ve ölümlerin de yüz - iki yüzlerde olmasına rağmen, alınması gereken önlemler konusunda bir değişikliğe gidilmedi.

Küresel anlamda yönetim ise iyice geri kaldı. Ne G-7, ne de G-20 anlamlı politikalar üretebildi. Birleşmiş Milletler ise geçen yılın aksine, toplantıları yüz yüze gerçekleştirmesine rağmen bir konuşma platformu olmanın ötesine yine geçemedi. BRICS'in ise artık bir anlamı kalmadı. Her ülke özellikle sağlık alanında iş birliği yerine kendi politikalarını sürdürmeyi tercih etti. Avrupa Birliği'nde bile ortak bir tutum alınamadı.

Buna mukabil dünyanın geleceğini ilgilendiren bir başka konu olan iklim değişikliği için bir yıl aradan sonra tekrar bir araya gelindi. Zaten son yıllarda iklimdeki gözlemlenen farklılıklar, özellikle yaz aylarındaki aşırı sıcak havalara ile zengin - fakir bir çok ülkede meydana gelen yangınlarla kendini fazlasıyla hissettirdi. Kasım ayında Glasgow'da bu konuda yapılan zirvede kısmi başarı elde edildi. Uluslararası anlamda dikkat çekildi. Geleceğe yönelik vaatler verildi. Fosil yakıtların kullanımının sonlandırılması konusunda taahhütler açıklanırken bunun nasıl ve ne şekilde gerçekleşeceği hususları ise açık kaldı. Ortaya çıkan hususlar arasında gelecekte elektrikli arabaları daha çok göreceğimiz anlaşıyor.

Öte yandan, siber alanındaki tehditler devam ettiyse de, sağlık ve iklim değişikliği ile ilgili olayların gölgesinde kaldı. Dijital dünya, özellikle ticaretin gelişmesi çerçevesinde gittikçe daha etkin bir biçimde günlük hayatın içine girmeye başladı. Yapay zekanın nasıl kullanılacağına dair çalışmalar birçok etik ve pratik soruları beraberinde getirdi. Önümüzdeki dönemde insanlığın bu alanda çeşitli tehlikelerle karşılaşabileceği önemli siyasi şahsiyetler tarafından dahi yüksek sesle telaffuz edilmeye başlandı.

Göç konusu ister yasal, ister yasa dışı olsun gündemde kalmaya devam etti. Mültecilerin sadece insan kaçakçıları değil fakat devletler tarafından da istismar edildiğinin örnekleri çoğaldı.

Uluslararası Gelişmeler

Geçen yılın Kasım ayında yapılan Amerika Birleşik Devletleri seçimlerinden sonra Trump'tan Biden'a devir teslim süreci, demokrasi havariliği yapan bir ülkeye yakışmayacak bir biçimde sancılı ve kanlı geçti. Trump'un seçim neticelerini kabul etmemesi (hala etmemektedir) ve kendisinin galip ilan edilmesi için sarf ettiği çabalar, dört yıllık Başkanlığı sırasında yaşatmış olduğu tuhaflıklara nazaran dahi şaşırtıcı oldu. Ocak ayında ABD Meclisi'nin Trump taraftarları tarafından basılması, ülkenin otoritesini sarstı.

Biden'in toparlayıcı bir rol üstlenmesi beklentisi tam anlamıyla sağlanamadı. Sadece iktidara gelir gelmez Paris İklim Anlaşması'na ABD'yi tekrar taraf yaptı. ABD'nin Trump döneminden kalan bazı dış politikaları ise devam ettirdi. Obama'dan sonra Trump tarafından geri çevrilen ve sertleşen Küba politikasını değiştirmede. Trump zamanında alınan Afganistan'dan çekilme kararına uydu, ancak Afgan hükümetinin çöküşü tahmin edilenden süratli oldu ve Taliban iktidarı hızlıca ele aldı. Ülkede herhangi bir özgür ortam kalmadı ve esas kaybeden yine kadınlar oldu. Böylece Sovyetler Birliği'nin on yılda yapamadığını ABD de yirmi yılda değiştiremedi ve Afganistan daha da geri gitti.

Avrupa Birliği ve NATO ile ilişkileri genelde düzeltmekle beraber, Biden'ın esas odak noktası Çin ve Rusya üzerinde oldu. Bu iki ülkeye karşı politikaları sertleştirdi. Çin'in başat bir hale gelmesinin öyle kolay olmayacağını sinyallerini verdi.

Çin'de Devlet Başkanı Xi Jinping, 2022'de Komünist Parti başkanlığının on yılını tamamlayacak olup, şimdiden bunun süresiz bir hale gelmesi için Komünist partisinden onay aldı. COVID nedeniyle neredeyse iki yıldır ülkeden ayrılmayan Xi, pandeminin ortaya çıkışı ile ilgili olarak Dünya Sağlık Örgütü tarafından araştırmaların yapılmasına izin vermedi. Çin, ekonomik büyümesi yanı sıra siyasi ve askeri alanda özellikle komşuları nezdinde daha tehditkâr söylemler kullandı. Tayvan ile ilişkiler, bu tür söylemlerin başında gelmektedir. Önümüzdeki dönemde en büyük soru, Çin'in Tayvan'ı zorla ele geçirmeye çalışıp çalışmayacağı ve buna yeltenmesi halinde ABD'nin nasıl ve ne şekilde tepki vereceğidir.

Bu olasılığa karşın Biden bir yandan uyarılarda bulunurken, diğer taraftan Avustralya ve AB'den ayrılan Birleşik Krallık ile bir savunma anlaşması (AUKUS) yaptı. Bunu müttefiklerine haber vermeden ve bilhassa Avustralya ile Fransa arasındaki askeri anlaşmanın hilafına gerçekleştirmesi, ABD'nin yine kendi başına buyruk ve kimselere danışmadan hareket edeceğine işaret etti.

Bütün bunlara rağmen COP26 İklim Değişikliği Zirvesi'nde ABD ile Çin'in birtakım hususlarda anlaşmaya varması ve Biden ile Xi'nin Kasım ayında telekonferans üzerinden üç saate yakın görüşmelerde bulunmaları, iki rakip dev ülkenin soğukkanlı davranabilecekleri bakımından bir nebze olsun güven verdi.

Rusya ise bu iki ülkeyle ekonomik alanda olmasa da nükleer silahlara sahip bir devlet olması sıfatıyla aynı düzlemde yer alma gayretlerini devam ettirdi. Bilhassa Ukrayna üzerinden NATO'ya gözdağı verdi. Belarus'u kullanarak AB'yi sıkıntıya sokmaya çalıştı. Özetle Başkan Putin, baskı ve tehdit yoluyla Rusya'nın ihmal edilemeyecek bir ülke olduğunu bölgesel meseleler vesilesiyle hatırlattı.

Yıl boyunca ilk yarıda Portekiz ve ikinci yarıda Slovenya'nın Avrupa Birliği Dönem Başkanlıkları gerçekleşti. AB içinde çalkantılar sürdü. Brexit anlaşmasındaki pürüzler, özellikle Kuzey İrlanda sınırında ortaya çıktı. AB'nin Macaristan ve Polonya ile demokratik alanda yaşanan gerilemeler özellikle bu ikinci ülkede arttı. AB Komisyonu, AB anayasasının Polonya'nın anayasası ile uyumlu olmadığını ileri sürerek hukuki ve siyasi alanda anlaşmazlıklar yaratan Varşova'ya karşı önlemler aldı. Pandemi ile mücadelede geciken AB, nihayet önemli bir miktar kaynak ayırdı ve Polonya için ayrılan miktarı bu aykırı politikalarına karşı kullanmaktan çekinmediğini ortaya koydu.

Seçimler

Yıl boyunca birçok ülkede seçimler yapıldı. Ancak bazı ülkelerde bu seçimlerin yapılması sadece meşruiyet kazandırmak için kılıf olarak kullanılmaya devam edildi. Seçim düzenlenmesi kadar bunların hangi koşullarda yapıldığı da dikkate alınması lazımdır. Belarus, Nikaragua ve Venezuela gibi birçok yerde iktidardakiler rakiplerine fırsat vermemekte, ya hapse atmakta ya da devreden çıkararak kendi lehlerine uygun ortam yaratmakta ama seçim yapıldığı izlenimini kullanmaktadır. Yılın belki en önemli seçimi Almanya'da oldu. Dört kez seçim kazanan ve on altı yıl Şansölyelik yapan Angela Merkel, kendi isteğiyle görevden ayrıldıktan sonra Almanya'da ilk kez üç partiden oluşan yeni bir koalisyon hükümeti kuruldu. Merkel görevden ayrılırken ülkemiz dahil birçok başkente veda ziyaretlerinde takdirlerle uğurlandı. Bununla birlikte, Avrupa'da yaşanan birçok krizi suhuletle idare ederken fazla temkinli davrandığı ve risk almaktan kaçındığı eleştirisi de yönlendirildi.

2022 Nisan ayında Fransa'da Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ilk turu yapılacak. Bir yandan yılın ilk yarısında AB Dönem Başkanlığını yürütürken aynı zamanda seçim sathına girecek Fransa'da Başkan Macron yeniden seçilirse Merkel'in sahneden ayrılması neticesinde AB'nin fiili önderi durumuna geçmeye çalışacaktır. Macron'un beş yıl önce seçimlerden kısa bir süre önce aday olup kazanmasını örnek alan ona yakın aday daha şimdiden ortaya çıkmış bulunmaktadır.

İsrail'de arka arkaya yapılan seçimlerden sonra nihayet muhalefet, Arapların dahi yer aldığı geniş bir koalisyon kurarak Netanyahu'nun Başbakanlığına son verdiler. Yıl boyunca İbrahim Anlaşmaları çerçevesinde Filistinlilere yönelik tutumunu değiştirmeyen İsrail, birçok Arap ülkesi ile diplomatik ilişki kurdu ve temaslarını geliştirdi. İsrail, İran'ın Arap ülkeleriyle olan ihtilaflarını iyi kullandı.

Türkiye

Türkiye 2020'nin son aylarında dış politikada başlattığı yumuşamayı yıl boyunca sürdürdü. Ankara, uluslararası alanda yalnızlığın ülkede ekonomik ve siyasal anlamda yarattığı sıkıntıların farkına nihayet vararak AB ve Orta Doğu ülkelerine yönelik ilişkileri düzeltme gayretlerini arttırdı.

Buna rağmen Avrupa Birliği ile ilişkilerimizde somut bir gelişme meydana gelmedi. Doğu Akdeniz'de göreceli bir sükûnetin sağlanması ve AB ile yapılan temaslar neticesinde gerginlikler azalsa da Türkiye'nin önem verdiği üyelik müzakereleri, vize muafiyeti ve Gümrük Birliği'nin güncellenmesi gibi alanlarda bir ilerleme sağlanamadı. AB, temel haklar ve hukukun üstünlüğü konularında eleştirilerine devam etti. AB içindeki yukarıda değinilen çekişmeler bağlamında Türkiye'ye yönelik bir açılım esasında beklenmemektedir.

İsrail'de iktidarın değişmesinden yararlanarak bu ülkeye yönelik sert demeçlerden kaçınıldı. Keza Mısır ile diplomatik temaslar sürdürüldü. Ancak Türkiye'de Müslüman Kardeşlere yönelik bazı kısıtlamalar getirilmiş olsa da Mısır Cumhurbaşkanı ile İsrail'de olduğu gibi en üst düzeyde temas kurma ihtimali zayıf görülmektedir. Kişisel politikalar devam etmektedir. Öte yandan yılın sonuna doğru neredeyse her alanda ülkemizin karşısında yer alan Birleşik Arap Emirlikleri ile ilişkilerde karşılıklı olarak yüz seksen derecelik bir dönüş olmuş ve Türkiye özellikle ekonomik alanda açığını kapatmaya çalışmıştır.

ABD ile ilişkilerimiz ise sadece durumun idare edilmesi ve gergin ortamın azaltılması şeklinde ifade edilebilir. Biden ile Cumhurbaşkanı Erdoğan arasında arzulanan sıcak ilişki tesis edilemedi. Geçen yıl mevcut sorunlar olduğu gibi devam etti ve çözümlerine ilişkin somut bir ilerleme olmadı.

Rusya ile uluslararası alanda ve özellikle bölgemizdeki konulara yönelik politikaların hiç birinde uyum olmamasına rağmen Cumhurbaşkanları düzeyindeki özel ilişki sayesinde bilhassa enerji alanında istikrarlı bir politika sürdürüldü. Ancak Rusya'nın hassas olduğu Ukrayna konusunda ülkemizce yapılan askeri yardım sıkıntı yaratmaya namzettir.

Ülkemizde özellikle yılın ikinci yarısında ekonomik fırtınalar yaşandı. Faizlerin enflasyonun altında kalarak düşmeye devam etmesi ve siyasi açıklamalar ile uluslararası alandaki gelişmeler neticesinde Türk Lirası doksanlı yıllardakinden de beter bir şekilde neredeyse günlük devalüasyon yaşadı.

Edinilen genel izlenim, Batı ülkelerinin Türkiye'de en geç Haziran 2023 de yapılacak seçimlerin neticesini beklemeye başladıkları yönündedir. O zamana kadar geçecek sürenin mevcut konumun devamı şeklinde geçeceği anlaşılmaktadır.

2022'ye Bakış

2022'de yine dünyanın COVID'in çeşitli varyantları ve aşılamanın genişletilmesi konularıyla uğraşması beklenmektedir. Dünya ekonomisinin tedarik zincirlerinde yaşadığı sıkıntıların bir süre daha devam edeceği ve uluslararası ticareti menfi etkileyeceği endişesi bulunuyor.

İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinde kurulan uluslararası ilişkilerdeki düzenin yerine yenisi konamadığı için mevcudun ağır aksak sürmesi ama yeni arayışlara devam edilmesi beklenmektedir. ABD - Çin çekişmesinin sıcak bir çatışmaya dönmemesi için gayret edilecektir.

İklim değişikliğinin ileride yol açacağı tahribatın yirmi - otuz yıl sonrası için olacağına dikkatler çekiliyorsa da rehavete kapılınmaması ve ciddi bir şekilde ele alınması gerekiyor. Aksi takdirde zor da olsa bugün için hala idare edilebilir düzeyde göç hareketlerinin katlanılamaz boyutlara ulaşması görülebilecektir.

Sonuçta ne kadar büyük ve güçlü olursa olsun, ülkelerin kendi başlarına çözemeyecekleri sorunlarla baş etmek için daha fazla iş birliği yapmaları gerekecektir. Ne yazık ki tarih, böyle kararların ancak krizlerle karşılaşıldığında ortaya çıktığını göstermiştir. Dileğimiz herhangi bir kriz olmadan ülkelerin bir araya gelerek sorunlara çözüm aramaları olmakla beraber, gerçekçi olursak bunun yerine gelmesi beklenmemektedir.

CAZİP GELİN: AFRIKA'DA ORTAKLIK ARAMAK¹

Ali Gökpınar

Birleşmiş Milletler (BM) İnsani İşler Koordinasyon Ofisi İnsani İşler Sorumlusu

Bu makale, kıtadaki büyük güç rekabeti ışığında Afrika'daki ortaklık yaklaşımlarını incelemektedir. Makalenin birincil amacı, Afrika ülkeleri arasında olduğu kadar Amerika Birleşik Devletleri, Çin ve Avrupa Birliği (AB) ile ortaklık çerçeveleri oluşturma çabalarını anlamaktır. Bu bağlamda makale, COVID-19'un etkisini, ekonomik ve güvenlik gelişmelerini analiz ederek karşılıklı yarar sağlayan yapısal ortaklıklar için fırsatları ve zorlukları göz önünde bulundurarak Afrika blogundaki son gelişmeleri tartışmaktadır. Makale, son on yılda Afrika ülkelerinin, önemli ortaklık öncelikleri konusunda Afrika içi birleşik bir pozisyonun olmamasına rağmen, diğer gelişen pazarlar ile eşit bir ortak olarak tanınmak için giderek daha fazla çağrıda bulundukları ve büyük güçlerin rekabetini diplomatik olarak da dahil olmak üzere kendi çıkarları için kullanmaya çalıştıkları sonucuna varmaktadır.

Afrika ile Ortaklık Neden Önemlidir?

Afrika ülkeleriyle ortaklığın doğası değişmektedir. Afrika kıtası hızla, büyük ölçüde pazar ve jeopolitik dinamikleri tarafından yönlendirilen büyük güçler için rekabetin merkezi haline gelmektedir. Afrika'nın nüfusu 2019 itibarıyla 1,07 milyara ulaşmıştır.² Bu rakam neredeyse Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa Birliği'nin toplam nüfusuna (1,11 milyar) eşittir. Afrika, aynı zamanda nüfusunun yaklaşık yüzde 60'ı 25 yaşın altında olan en genç kıtadır.³ Nüfusunun, dünya nüfusunun yüzde 25'ini oluşturması ve 2100 yılına kadar dört katına çıkması beklenmektedir. Nüfustaki artış, artan bir talep ve talep kaynağı oluşturmaktadır. Kısacası, kıtayı dünyanın en önemli pazarlarından biri haline getirmektedir.

Afrika aynı zamanda Avrupa'nın en yakın komşusu olma avantajına, dünyanın en büyük serbest ticaret alanına, dünya su kaynaklarının büyük bir payına ve ekilebilir araziye sahiptir. COVID-19 pandemisinden önce en büyük Afrika ekonomileri, ekonomik potansiyellerini kanıtlayan ve yabancı yatırımı davet eden istikrarlı bir büyüme kaydetmiştir. Örneğin, 2018'de dünyanın en dinamik altı ekonomisi Afrika'daydı. Bu dinamizm, fiziksel ve teknolojik altyapı inşa etme, ticaret ve hizmetleri iyileştirme, yoksulluğu ve gıda güvensizliğini azaltma ve sürdürülebilir ekonomik büyüme ile insani gelişme sağlama çabaları

¹ Kelemen, M. "U.S. Secretary of State Antony Blinken wraps up his Africa tour", *NPR.org.*, 20 Kasım 2021, <https://www.npr.org/2021/11/20/1057619717/blinken-in-senegal-for-wesat>

² World Population Prospects, United Nations - *Department of Economic and Social Affairs*, 2019, https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/WPP2019_Highlights.pdf

³ Africa's Youth: Jobs or Migration, *Mo Ibrahim Foundation - Ibrahim Forum Report*, 2019, <https://mo-s3.ibrahim.foundation/u/2019/03/15121250/2019-Forum-Report.pdf>

ile birleştirilmişti. COVID-19 pandemisi, son 25 yılda kıtadaki ilk ekonomik durgunluğa yol açarken, Afrika ekonomilerinin 2022 itibarıyla hızlandırılmış bir toparlanma yolunda olacağı tahmin ediliyor. Sağlam ekonomik politikalar, büyümeyi 2022'de yüzde 3,8 oranında hızlandırabilir.⁴ Son olarak kıta içinde yabancı askeri üslerin kurulmasının, artan yatırım ve ticaretin, üst düzey diyalog forumlarına gittikçe daha fazla davet edilmesinin ve Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi'nin özellikle bu bölgede genişletilmesinin gösterdiği gibi, Afrika ülkelerinin jeopolitik önemi, dünyanın büyük ekonomik ve siyasi güçlerce giderek daha fazla kabul etmektedir.

Fakat Afrika kıtası, aynı zamanda çatışma, gıda güvensizliği, yetersiz altyapı eksikliğinden finansmana kadar uzanan önemli zorluklarla karşı karşıyadır. 2021'de kıta genelinde 458 milyondan fazla insan aşırı yoksulluk altında yaşamaya devam etmiş,⁵ 100 milyon insan gıda güvenliğinden yoksun kalmış⁶ ve 32 milyon insan da silahlı çatışmalar nedeniyle yerinden edilmiştir.⁷ Yoksulluk, gıda güvensizliği ve yerinden edilmenin arkasındaki en büyük itici güçlerden biri, silahlı çatışmalardır. Bununla birlikte COVID-19 ve iklim değişikliğinin etkileri, onlarca yıl boyunca zor edinilen kazanımları tehdit etmektedir. Bunların yanı sıra, Afrika ekonomileri genellikle uluslararası finansmana ve hükümet borçlanmalarına güvenmekte, bu da ekonomilerinin dış kaynaklara bağımlı olduğu ve şoklara karşı nispeten savunmasız olduğu anlamına gelmektedir. Bu zorluklar öncelikle Çin, ABD ve AB gibi ülkeler ile Türkiye ve Rusya gibi diğer aktörlerle ortaklıklar için fırsatlar sunmaktadır.

Afrika ile Ortaklıklardaki Eğilimler ve Değişiklikler

Afrika uluslarının ortaklık arayış biçimindeki değişikliklerde beş ana eğilimin katkısı büyüktür. Bu eğilimler, Afrika'nın artan yetkinliğinin tanınması ile istek ve ihtiyaçlarını dile getirme arzusunu, istikrarlı ekonomik büyüme ve bölgedeki büyük ekonomilerin yatırımlarını, COVID-19'un birincil ve sosyo-ekonomik etkileri ile diplomasiyi temsil etmektedir:

1. Afrika Ülkeleri, Karşılıklı Yarar Sağlayan Ortaklıklar Aramayı Arzuluyor

Afrika uluslarının karşılıklı yarar sağlayan ve eşitliğe dayalı ortaklıklar arama istekleri yeni bir gelişme değil. Bu istek, daha önce Afrika'yı gelecekte küresel

⁴ Selassie, A. A., Fuje, H., "Seven Charts that Show Sub-Saharan Africa at a Crucial Point", *IMF*, 26 Ekim 2021, <https://www.imf.org/en/News/Articles/2021/10/20/na102021-seven-charts-that-show-sub-saharan-africa-at-a-crucial-point>

⁵ Poverty Trends: Global, Regional and National, *Development Initiatives*, 2021.

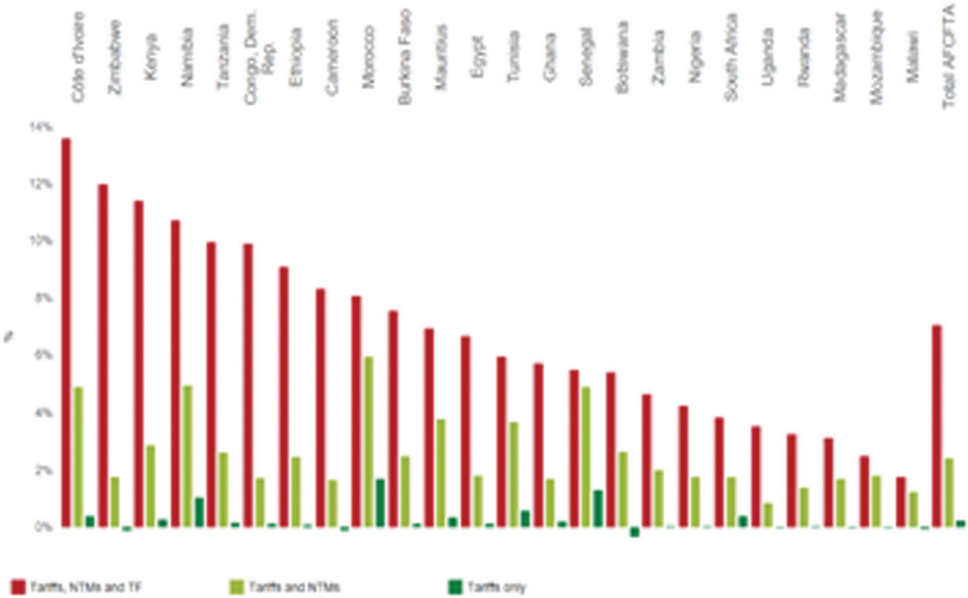
⁶ Food Insecurity Crisis Mounting in Africa, *Africa Centre for Strategic Studies*, 16 Şubat 2021, <https://africacenter.org/spotlight/food-insecurity-crisis-mounting-africa/>

⁷ "32 Million Africans Forcibly Displaced by Conflict and Repression", *Africa Centre for Strategic Studies*, 17 Haziran 2021, <https://africacenter.org/spotlight/32-million-africans-forcibly-displaced-by-conflict-and-repression/>

bir güç merkezi olarak yeniden konumlandırma konusunda vizyon ortaya koyan *Gündem 2063: İstedığımız Afrika* zirvesinde Afrika ülkeleri tarafından resmi ve toplu olarak ifade edilmişti. 2013 yılında geliştirilen Gündem 2063, Afrika uluslarının refah, bölgesel entegrasyon, iyi yönetim ve hukukun üstünlüğü, barış ve güvenlik, kültürel kimlik, insan odaklı kalkınma ve küresel bir güç olarak Afrika konusundaki isteklerini kapsamakta. Gündem 2063, kıtadaki kalkınmayı ve ekonomik büyümeyi hızlandıracak önemli projeleri içeriyor. Projeler, tüm Afrika için tek bir pasaport ve insanların serbest dolaşımından, Afrika Kıtası Serbest Ticaret Bölgesi'nin kurulmasına ve bir Afrika dış uzay stratejisine kadar uzanıyor. Gündem 2063, gerçek bir ekonomik birlik için plan sunmanın ötesinde, Afrika uluslarının küresel ilişkilerdeki arzularını ve çok taraflı sistemdeki ortaklık isteklerini gözler önüne seriyor. Bilhassa, Afrika'nın küresel yönetim sistemindeki yerini Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi ve uluslararası finans kurumları üzerinden iyileştirmenin yanı sıra, kurulacak ortaklıkları Afrika'nın kendi önceliklerini destekleme ve gelişimini finanse etmeye yöneltmeyi hedeflemekte.

Income gains due to AfCFTA in 2035

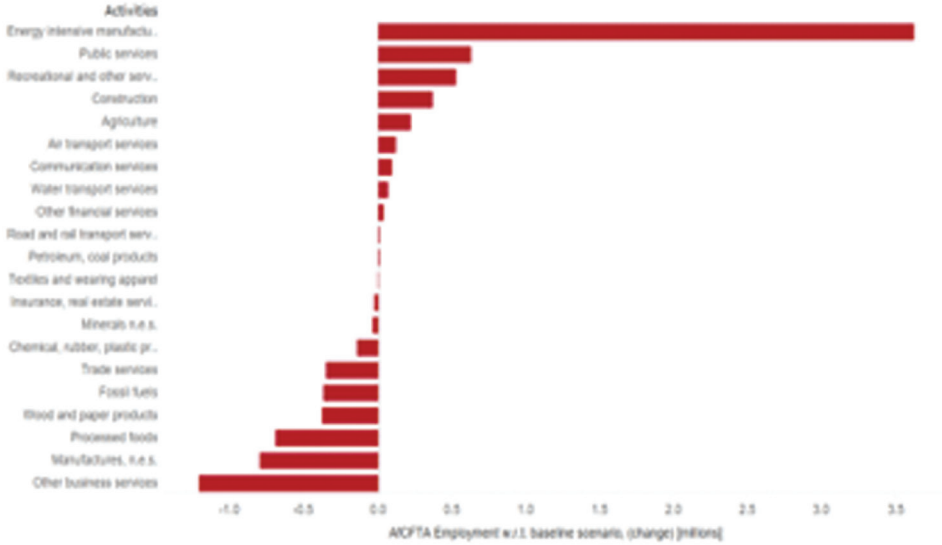
by country, % change with respect to baseline scenario .

Bu amiral gemisi projelerden belki de iddialı ve gelecek vaat edeni, Afrika Kıta Serbest Ticaret Bölgesi'dir. 1 Ocak 2021'den itibaren Eritre hariç 54 Afrika ülkesinde yürürlüğe girmiş olan bu proje, dünyanın en büyük serbest ticaret bölgesi olacak ve tahmini 3 trilyon dolarlık birleşik gayri safı yurtiçi hasıla ile 55 ülkedeki 1,3 milyardan fazla müşteriye hizmet verecektir. Bazı Dünya Bankası tahminlerine göre, milyonlarca insan aşırı yoksulluktan kurtarılırken Afrika içi ticaret yüzde

Employment reallocation due to AfCFTA in 2035

by country and economic activity, change with respect to baseline scenarios (millions)

50 oranında artabilir.⁸ Tahminler ayrıca, aşağıdaki grafiklerde görüldüğü gibi, istihdam sektörlerinin 2035 yılına kadar önemli ölçüde değişmesini öngörürken, gelir kazanımlarının önemli bir şekilde artacağını fakat bölge genelinde değişiklik göstereceğine işaret etmektedir.⁹

Fakat uzmanlar, aynı zamanda süregelen silahlı çatışmalar, demokratik durgunluk, güvenlik tehditleri ve alt bölge farklılıkları nedeniyle refaha giden yolun zorlu bir süreç olacağını tahmin ediyor. Örnek olarak ulaşım, Afrika ülkelerinin yoğun bir şekilde yatırım yapmalarına rağmen Etiyopya, Somali, Kuzeydoğu Nijerya ve Sahel bölgesindeki çatışmaların insan ve mal hareketini önemli bir şekilde sınırladığı önemli bir altyapı boşluğu olmaya devam ediyor. Benzer şekilde Afrika Kıtası Serbest Ticaret Bölgesi'nin ekonomik altyapısı, oluşumu hala devam eden bir çalışmadır ve döviz kurları, malların izlenmesi ve sertifikalandırılması ile ticari zorlukların etkin bir şekilde üstesinden gelmek için gereken anlaşmazlıkların çözümü etrafında şekillenmeye devam etmektedir.¹⁰ Her şeye rağmen ticaret bölgesi projesi, özellikle Afrika ülkelerindeki teknolojik bağlanabilirlik göz önüne alındığında, oldukça önemli bir potansiyele sahiptir. Ancak bu potansiyelin ne ölçüde gerçekleşeceği, kıtadaki ekonomik ve siyasi istikrar ile güvenlik durumuna bağlı olacaktır.

⁸ World Bank. 2020. *The African Continental Free Trade Area : Economic and Distributional Effects*, <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/34139>

⁹ *Ibid.*

¹⁰ Carneiro, F. G., Owoundi, F., "The African Continental Free Trade Area and Exchange Rate Misalignments", *Brookings Institution*, 27 Nisan 2021, <https://www.brookings.edu/blog/future-development/2021/04/27/the-african-continental-free-trade-area-and-exchange-rate-misalignments/>

2. Afrika Ekonomilerinde İstikrarlı Ekonomik Büyüme ve Yatırımlar

Afrika ekonomileri, sektörel çeşitlilik ve dış borç ve yatırım sayesinde son yirmi yılda istikrarlı bir büyüme yaşadı. Sahra Altı Afrika ekonomileri, son 20 yıl içinde tutarlı bir şekilde yıllık yüzde ikinin üzerinde GSYİH büyümesi kaydetti ve bu eğilim, yalnızca COVID-19 salgını nedeniyle 2020 sonrası tersine çevrildi.¹¹ 2018 yılında dünyanın en hızlı büyüyen on ekonomisinden altısı Afrika'da idi ve Sahra altı Afrika ekonomilerinin yarısından fazlası, orta gelirli veya yüksek gelirli ülkeler olarak sıralanmıştı.¹² Bu büyümenin arkasında doğal kaynak emtiaları, tarımın artan payı, artan üretim ve bu işlerin çoğunluğunu yapan genç nüfusun payı büyüktü.

Ekonomideki büyüme, büyük ölçüde ticaret, dış borç ve yabancı yatırımlar tarafından finanse edildi. Bu üç gösterge, aynı zamanda Afrika ekonomilerinin büyük ekonomilerle sahip olduğu ortaklık türlerini de gösterir: AB ile tarihsel ticaret ve yatırım odaklı ortaklık, Çin ile ticaret ve krediye dayalı bir ilişki ve ABD ile büyük ölçüde sınırlı bir ticaret ve kredi bazlı ilişki.

Öncelikli olarak AB, gerek tarihi bağlar, gerekse Ekonomik Ortaklık Anlaşmaları ve coğrafik yakınlığı sonucu 300 milyar dolarlık ticaret hacmiyle Afrika ekonomilerinin ana ticaret ortağı olmaya devam etmektedir.¹³ 2020 yılında AB, Afrika'nın toplam mal ticaretinin yüzde 25'inden fazlasını oluşturmaktaydı ve AB kaynaklı Afrika'ya giden doğrudan yabancı yatırım, 2017'de yaklaşık 222 milyar euro'ydu. Aynı zamanda, Çin'in ticaret hacmiyle önemli bir ticaret ortağı haline gelmesi şaşırtıcı değil. Son 20 yılda kırk kat artarak 1990'da 100 milyar doların biraz altındayken 2014'te 450 milyar doların üzerine çıktı.¹⁴ Öte yandan Amerika Birleşik Devletleri, Afrika ülkeleriyle nispeten düşük bir ticaret hacmine sahip olmaya devam etti ve kıtaya olan ithalatı son yıllarda sürekli ve önemli ölçüde azalarak 2020'de 23,7 milyar dolara ulaştı.¹⁵ Fakat ABD Dışişleri Bakanı Anthony Blinken'ın kısa süre önce dört ABD şirketini içeren 1 milyar dolarlık bir altyapı anlaşmasını duyurmasıyla birlikte ABD'nin bölgedeki yatırımlarını güçlendireceğine dair işaretler var.¹⁶

¹¹ GDP Annual Growth for Sub-Saharan Africa, *World Bank*, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2020&locations=ZG&start=1998&view=chart>

¹² Mitchell, J., "IMF: African economies are the world's fastest growing", *FDI Intelligence*, 17 Ekim 2019, <https://www.fdiintelligence.com/article/75841>

¹³ Chen, W., Nord, R., "Reassessing Africa's Global Partnerships: Approaches for Engaging the New World Order", *Brookings Institute*, 11 Ocak 2018,

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ Volume of U.S. imports of trade goods from Africa from 1997 to 2020, *Statista*, son giriş tarihi: 27 Kasım 2021, <https://www.statista.com/statistics/187734/volume-of-us-imports-of-trade-goods-from-africa-since-1997/>.

¹⁶ Felix, B. "Blinken Says U.S. Investing in Africa Without Unsustainable Debt", *Reuters*, 20 Kasım 2021, <https://www.reuters.com/markets/rates-bonds/blinken-says-us-investing-africa-without-unsustainable-debt-2021-11-20/>

İkinci olarak Afrika ülkeleri ile büyük ekonomiler arasındaki kredi seviyeleri kritiktir ve büyük ekonomilerin jeopolitik emellerini değerlendirirken önemli bir tartışma noktası haline gelmiştir. AB ve ABD, öncelikle Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi köklü uluslararası finans kurumları aracılığıyla Afrika ülkelerine borç verip resmi kalkınma yardımı sağlarken Çin, Kuşak ve Yol Girişimi'nin bir parçası olarak genellikle doğrudan Afrika hükümetlerine ve özel şirketler aracılığıyla kredi sağlamaktadır. Gerçekten de Çin, Afrika ekonomilerinde binden fazla projeye yatırılan 153 milyar doların üzerinde kredi ile son yirmi yılda Afrika ülkelerine önemli ölçüde borç vermiştir.¹⁷ Bu krediler, kredi dağılımının da gösterdiği gibi, Afrika ekonomileri için kritik altyapı ve ekonomik kalkınma alanlarını finanse etmiştir. Çin'den gelen kredilerinin yaklaşık 46 milyar doları veya üçte biri ulaşım, ardından 39 milyar doları elektrik, 18 milyar doları madencilik ve yaklaşık 13 milyar doları bilgi ve iletişim teknolojilerine harcanmıştır.¹⁸ 'Borç tuzağı' söylemi, Çin'in Afrika ülkelerinin karşılayamayacağı pahalı ve sınırlı sosyo-ekonomik faydaları olan altyapı projeleri sunduğunu, nihai hedefinin ise bu varlıkların kontrolünü ele geçirmek olduğunu öne sürmektedir. Son araştırmalar bunun deneysel olarak temelsiz olduğunu göstermekte, ancak Çin anlaşmaları yine de şeffaf olmayan ve gizlilik maddeleri içermektedir.¹⁹ IMF kredileri, genellikle hükümetlerin mali durumlarını iyileştirmeye yönelik adımlar atmaya zorlayan koşullarla birlikte geldiğinden ve yalnızca o ülkenin borç yükü sürdürülebilir ise borç verebildiğinden, Afrika ülkeleri Çinli kreditorlerden borç alma eğilimindedir. Öte yandan, Çin kredileri genellikle bu tür gereksinimlere sahip değildir ve Çinli alacaklılar genellikle yeniden yapılandırma borcuna açıktır.²⁰ Bununla birlikte, sürdürülebilir borçluluk seviyeleri ve bunun sonucunda ortaya çıkabilecek ekonomik şoklarla ilişkili riskleri tanımaya ihtiyaç vardır (aşağıya bakınız).

Üçüncü nokta, doğrudan yabancı yatırımın Afrika ekonomilerinin büyük ekonomilerle aradıkları ekonomik ortaklığın kritik bir parçası olmasıyla ilgilidir. 2017 yılında AB, kıtaya yapılan toplam doğrudan yabancı yatırımın (DYY) yüzde 75'ini oluşturan 222 milyar euro değerinde bir DYY akışı sağlamıştır. AB ile karşılaştırıldığında ABD ve Çin, sırasıyla toplam DYY akışının sırasıyla yalnızca yüzde 14 ve 11'ini oluşturmaktadır. AB'nin Afrika ekonomilerindeki güçlü yatırımları, Avrupalı işletmelerin bu ekonomilerde güçlü bir paya sahip olduğunu ve Afrika ekonomilerine ve pazarlarına belirli bir derecede güvenin olduğunu göstermektedir. Bu tür akışlar tarihsel olarak imalat ve hizmet sektörlerinde

¹⁷ China Africa Research Initiative and Boston University Global Development Policy Center. 2021. *Chinese Loans to Africa Database*, Version 2.0, <https://chinaafricaloandata.bu.edu/>

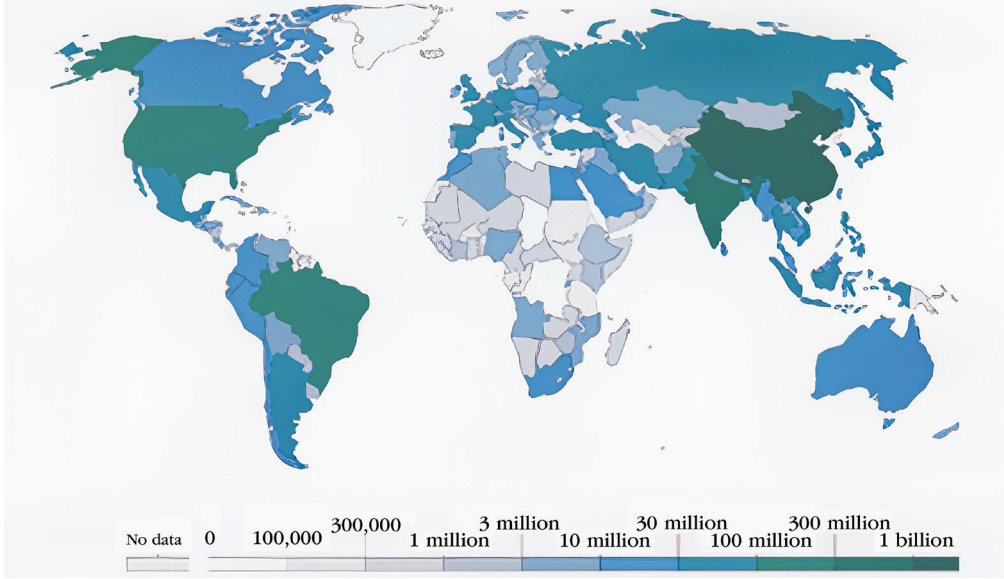
¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ Gelpern, A. et al., How China Lends: A Rare Look into 100 Debt Contracts with Foreign Governments, Aid Data, Mart 2021, <https://www.cgdev.org/publication/how-china-lends-rare-look-into-100-debt-contracts-foreign-governments>

²⁰ Park, Y. J., Benabdallah, L., "U.S. policymakers often criticize Chinese investment in Africa. The research tells a more complicated story", *Washington Post*, 19 Şubat 2021, <https://www.washingtonpost.com/politics/2021/02/19/us-policymakers-often-criticize-chinese-investment-africa-research-tells-more-complicated-story/>

Number of people fully vaccinated against COVID - 19

Total number of people who received doses prescribed by the vaccination protocol.

yoğunlaşırken, yeni yatırımlar genellikle lojistik, iletişim ve BT hizmetleri ile yenilenebilir enerjiye gitmektedir. Bu, Afrika ekonomilerinde ekonomik faaliyetlerin çeşitlenmesine ve artan sanayileşmesine yol açmıştır. Bununla birlikte COVID-19, Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı'nın bu tür yatırımların gayri safi yurtiçi hasıla bazında yüzde 25 ila 40 arasında daralacağını tahmin etmesiyle Afrika ekonomilerindeki yabancı yatırımlar üzerinde güçlü bir etkiye sahip olmuştur. Bu tür daralmalar, birçok Afrika ülkesinde imalat sanayiinin önemli ölçüde etkilenecek küresel değer zincirlerinde kesintilere yol açmıştır.²¹

3. COVID-19 ve Ortaklık İçin Etkileri

COVID-19 salgınının Afrika ülkeleri üzerinde yıkıcı bir etkisi olmuştur. Doğrudan halk sağlığına olan etkisine ek olarak, COVID-19'un sosyo-ekonomik etkileri Afrika ekonomilerinin büyümesini engellemiş, zorlukla kazanılan kalkınma kazanımlarını geri alarak kıtanın 2030 yılına kadar Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine (SKH'ler) ulaşma potansiyelinden sapmasına neden olmuştur. COVID-19'un Afrika'daki etkileri, AB, ABD ve Çin'in farklı yaklaşımlar benimsediğini ve Afrika ülkeleri ile Çin, ABD ve AB arasında karşılıklı yarar sağlayan ortaklıklar geliştirmenin zorluklarını ve sınırlarını vurguladığını göstermektedir.

²¹ World Investment Report 2020, *United Nations Conference on Trade and Development*, 16 Haziran 2020, <https://unctad.org/webflyer/world-investment-report-2020>

3 Aralık 2021 itibarıyla Dünya Sağlık Örgütü (WHO), bölgedeki 47 ülkede 6,254,059 vaka ve 152,665 ölüm gözlemlendiğini bildirmektedir. Afrika ülkeleri dünyadaki diğer bölgelere göre kişi başına daha az vaka ve ölüm kaydederken, Temmuz 2021'den bu yana vaka ve ölüm sayısında bir artış olmuştur.²² Birçok kişi, bu nispeten düşük rakamı Afrika'nın nispeten genç bir nüfusa sahip olması, kıta sınırları içinde sınırlı hareketlilik ve Ebola salgınına yönelik Batı Afrika deneyiminin etkilerine atfetmiştir. Bununla birlikte, son derece bulaşıcı Omicron varyantının Güney Afrika'da yakın zamanda ortaya çıkması, Afrika'nın pandeminin halk sağlığı etkilerine karşı oldukça savunmasız kaldığını göstermektedir.

COVID-19 salgını, Afrika ülkeleri ile üç büyük ekonomi arasındaki bazı gerilimleri ön plana çıkarmıştır. COVID-19'un ilk aşamalarında Çin'deki Afrika vatandaşlarına yönelik muamele ve Omicron varyantı ile bağlantılı mevcut seyahat kısıtlamaları, Afrika ülkeleri - Çin - AB - ABD ekseninde gerginliğe yol açmıştır. 2020 ilkbaharında Çin'de Afrika vatandaşlarına yönelik ayrımcılık ve kötü muamele raporları, Nijerya, Uganda ve Gana dahil olmak üzere birçok Afrika hükümetinin bu tür önlemleri protesto etmesine neden olmuştur.²³ İnsan Hakları İzleme Örgütü, Afrikalı liderlerin ekonomik çıkarlar göz önüne alındığında daha önce Çin ile olan bu tür sorunları genellikle görmezden gelmelerine rağmen Afrika hükümetlerinin bu konuda seslerini duyurmak zorunda kaldıklarını ileri sürmüştür. Bu arada, son zamanlarda AB ve ABD'nin Güney Afrika ülkeleri için Omicron varyantı ile ilgili seyahat kısıtlamaları, bu iki gücün Afrika ülkelerine karşı duruşuyla ilgili endişelere yol açmıştır. Bilimsel bilgi paylaşımı ve işbirliğinin virüsle etkili bir şekilde başa çıkmak için kritik olduğu göz önüne alındığında, AB ve ABD yalnızca güney Afrika ülkelerini cezalandırmakla kalmamış, aynı zamanda virüsün sınır tanımadığı göz önüne alındığında bu ülkelerle iş birliğini ve ortaklığı güçlendirme fırsatlarını da kaçırmıştır.

COVID-19 aşı eşitsizliği, Afrika ülkeleriyle aranan ortaklıkların sınırları olduğunu göstermektedir; Omicron varyantı ile beraber ortaya çıkan zorluklar ve fırsatlar nezdinde hem neden hem de sonuç olarak hizmet edebilir. Afrika'daki aşılama süreci, büyük ölçüde aşı eşitsizliği nedeniyle dünyanın en yavaşı olmuş ve bölgeyi tekrarlanan COVID-19 dalgalarına karşı savunmasız bırakmıştır. Aralık 2021 itibarıyla Afrika halklarının yalnızca yüzde 7,3'ü tam aşıdır.²⁴ Bu oranın ABD ve AB'de neredeyse yüzde 60 olması, Afrika ülkeleri ile dünyanın geri kalanı arasındaki keskin fark haritada açıkça görülmektedir.²⁵ Afrika ülkeleri

²² COVID-19 Dashboard for Africa, *World Health Organization*, son giriş tarihi: 4 Aralık 2021, <https://who.maps.arcgis.com/apps/dashboards/0c9b3a8b68d0437a8cf28581e9c063a9>

²³ Human Rights Watch, "Covid-19 Discrimination Against Africans", *Human Rights Watch*, 5 Mayıs 2020, <https://www.hrw.org/news/2020/05/05/china-covid-19-discrimination-against-africans#>

²⁴ Guzman, C. "Africa's COVID-19 Vaccine Problem Is More Than Just a Shortage of Doses", *Time Magazine*, 1 Aralık 2021, <https://time.com/6124974/omicron-africa-vaccines/>

²⁵ COVID-19 Vaccinations, *Our World in Data*, son giriş tarihi: 4 Aralık 2021, <https://ourworldindata.org/covid-vaccinations#how-many-doses-have-been-donated-by-each-country>

çoğunlukla düşük ve orta gelirli ülkelere aşı tedarik etmek için kurulan COVAX girişimine abone olmuştur. COVAX aracılığıyla yaklaşık 1,6 milyar doz taahhüt edilirken, şimdiye kadar Sahra Altı Afrika'ya yalnızca 245 milyon doz teslim edilmiştir.²⁶

AB, ABD ve Çin'in aşı eşitsizliği ve yetersiz teslimatları, eşit ortaklıklara giden yolun kolay olmadığını açıkça göstermektedir. AB,²⁷ ABD²⁸ ve Çin²⁹ tarafından yapılan önemli iki taraflı bağış duyurularına rağmen, Kasım 2021 sonu itibarıyla Afrika ülkelerine yalnızca 400 milyon doz sevk edilmiştir. Büyük ölçüde milliyetçi politikalar nedeniyle aşı eşitsizliğindeki genişleyen boşluk ABD, AB ve Çin'in Afrika ülkeleri ile ortaklığının sorgulanmasına yol açmıştır. AB ve ABD'nin, Afrika'nın aşı ihtiyaçlarına bakmaksızın kendi ülkelerinde halihazırda uygulanmakta olan destekleyici ('booster') aşı planları, Afrikalı liderler tarafından destek eksikliği olarak kınanmıştır. Afrika nüfusunu mümkün olduğunca çabuk aşılama çabaları, COVID-19 aşı teslimatları konusundaki sözlerini yerine getirebilecek ülkelerle daha fazla iş birliği için hala alan açabilir.

COVID-19 pandemisinin ekonomik etkisi, üç büyük ekonomiyle ekonomik ortaklığın devam eden bir çalışma olduğunu göstermiştir. Pandemi, Afrika ekonomilerini gerilemeye sokarak büyümeyi frenlemiş ve 2020'de Afrika ülkelerinin GSYİH'sinin yüzde 52'sinden yüzde 58'ine sıçrayarak artan borç seviyelerine yol açmıştır.³⁰ Benzer şekilde pandemi, Afrika nüfusunu özellikle sert bir şekilde vurmuş ve 40 milyon kadar insanı aşırı yoksulluğa iterek yoksullukla mücadelede en az beş yıllık ilerlemeyi silmiştir.³¹ Aşı eşitsizliği ile birleşen bu dinamikler, kriz öncesi önümüzdeki üç yıl içinde iki kat daha hızlı büyümesi gereken bölgeyi farklı ve beklenenden daha yavaş bir toparlanma sürecine sokmuştur.³² Büyüme ve toparlanma, harcama ve borç seviyelerini dengeleme, büyük ekonomilerden ve çok taraflı kurumlardan borç tahliyesi ve yatırım gerektirdiğinden bu dinamikler, Afrika ülkeleri için ikilemlere yol açmıştır.

Bu çerçevede, borçların hafifletilmesi, uluslararası iş birliği ve ortaklıkların temel taşı haline gelmiştir. Afrika ülkeleri, kısmen dünyanın geri kalanıyla

²⁶ COVID-19 Vaccine Market Dashboard, UNICEF, son giriş tarihi: 4 Aralık 2021, <https://www.unicef.org/supply/covid-19-vaccine-market-dashboard>

²⁷ Team Europe Vaccine Sharing, *GAVI-EU Statement*, son giriş tarihi: 4 Aralık 2021, <https://www.gavi.org/news/media-room/team-europe-vaccine-sharing-almost-100-million-j-j-doses-be-donated-end-2021-first>

²⁸ Chalfant, M., "Biden Administration to Ship 11 Million Vaccine Doses Abroad", *The Hill*, 3 Aralık 2021, <https://thehill.com/homenews/administration/584205-biden-administration-to-ship-11-million-vaccine-doses-abroad>

²⁹ Mcallister, E., Daly, T., "China's Xi Pledges Another 1 billion COVID-19 Vaccine Doses for Africa", *Reuters*, 29 Kasım 2021, <https://www.reuters.com/world/africa/chinas-xi-pledges-10-bln-credit-line-african-financial-institutions-2021-11-29/>

³⁰ Georgia, K., "The Road Ahead for Africa—Fighting the Pandemic and Dealing with Debt", *IMF*, 23 Haziran 2021, <https://www.imf.org/en/News/Articles/2021/06/23/sp062321-the-road-ahead-for-africa-fighting-the-pandemic-and-dealing-with-debt>

³¹ World Bank's Response to COVID-19 in Africa, *World Bank*, son giriş tarihi: 4 Aralık 2021, <https://www.worldbank.org/en/news/factsheet/2020/06/02/world-banks-response-to-covid-19-coronavirus-in-africa>

³² Georgia, K., IMF, 2021.

birlikte toparlanmak için dış güçlerin mali ve teknik desteğine ihtiyaçları olduğunu kabul etmektedir. Bu nedenle, güçlü ekonomilere sahip ülkelerden borçların hafifletilmesi ve Özel Çekme Hakları'nın (SDR) uzatılması için çağrıda bulunmuşlardır. Bugüne kadar AB, ABD ve Çin, 31 Afrika ülkesi de dahil olmak üzere 37 ülkeye sağlanan 76 milyar dolar ile IMF-Dünya Bankası'nın borç hafifletme yaklaşımını desteklemiştir.³³ Benzer şekilde IMF ve Dünya Bankası, G20 ve Paris Kulübü'nün desteğiyle, 25 Afrika ülkesi için 20 milyar dolar değerinde bir borç servisi yardım paketini onaylamış, ancak not indirimi ve piyasalara yönelik itibar riskleri yüzünden birçok kişi risk konusunda endişe duyduğu için şimdiye kadar sadece dört Afrika ülkesi bu hizmetten yararlanmıştır. Özel kreditorler, borçların hafifletilmesine katılmadığı ve ABD ile AB çok taraflı kurumlar aracılığıyla destek kanalları ettiği için, kıtanın en büyük alacaklısı olan Çin, Afrika'nın toparlanması için kritik rolünü pekiştirmiştir. 15 Afrika ülkesi için Afrika-Çin İşbirliği Forumu çerçevesinde, çok taraflı 'Borç Hizmeti Askıya Alma Girişimi' kapsamında 19 Afrika ülkesiyle 1,3 milyar dolarlık krediyi askıya alan ve 2020 yılı sonuna kadar vadesi dolacak faizsiz kredi borcunu iptal eden borç hafifletme antlaşmaları imzalanmıştır.³⁴ Son olarak, Çinli özel sektör alacaklıları, COVID-19 borç tahliye programlarını kıta genelinde uygulamaya koymuştur.³⁵

4. Diplomaside Afrika Çıkarlarının ve Liderliğin Tanınması

AB, ABD ve Çin, Afrika kıtasının jeopolitik önemini giderek daha fazla kabul etmektedir. Bunu yaparken güvenlik ve demokrasi çıkarlarının rehberliğinde ABD, demokratik ilkeler ve insan hakları gündemini izleyen AB ile farklı yollar izlemiş; Çin ise ekonomik çıkarlarını diplomatik çabalarının merkezine yerleştirmiştir. Afrika ulusları kendilerine dayatılan koşullar tarafından kısıtlanmak istemedikleri için, her yol kendi potansiyelini ve aynı zamanda siyasi düzeyde ortaklığın sınırlarını göstermiştir. Bununla beraber Afrika ülkeleri, bir yandan AB, ABD ve Çin'i etkileyerek diğer yandan da kendi gündemlerini belirleyerek BM gibi çok taraflı kurumlar aracılığıyla ulusal ve bölgesel çıkarlarını ilerletmeye devam etmektedirler.

Son on yılda ABD'nin Afrika'ya yönelik çabaları bir 'parçalanma' olarak karakterize edilmiş ve özellikle Cibuti'de bir Çin askeri üssünün kurulması ve Çin 5G teknolojisinin benimsenmesi başta olmak üzere Çin'in bölgedeki artan etkisini eleştirmeye odaklanmıştır. Afrika boynuzunda barış ve güvenliği sağlayıp aşırılıkçı gruplara karşı terörle mücadele operasyonlarını destekleyen önemli

³³ IMF, "Debt Relief Under the Heavily Indebted Poor Countries (HIPC) Initiative", *IMF Factsheet*, 23 Mart 2021, <https://www.imf.org/en/About/Factsheets/Sheets/2016/08/01/16/11/Debt-Relief-Under-the-Heavily-Indebted-Poor-Countries-Initiative>

³⁴ Tracking Global Chinese Debt Relief in the COVID-19 Era, *China-Africa Research Initiative*, son giriş tarihi: 4 Aralık 2021, <http://www.sais-cari.org/debt-relief>

³⁵ *Ibid.*

askeri varlıklarına (29 tesis), bölgedeki ekonomik çıkarlarına ve Afrika'daki BM barışı koruma misyonları için fon sağlamasına rağmen, ABD'nin Afrika nezdinde tutarlı bir angajman stratejisi yoktu. Afrika ülkeleriyle tutarlı bir şekilde ve stratejik bir ortaklık yoluyla çıkarlarını ilerletmekteydi. Kasım 2021'de ABD Dışışleri Bakanı Antony Blinken, üç Afrika demokrasisini ziyaret etti ve ABD-Afrika ortaklığının yapı taşlarının küresel sağlık, iklim krizi, kapsayıcı ekonomik büyüme, demokrasi ve barış ile güvenlik olacağını açıkladı.³⁶ Bu strateji yalnızca ABD ile ortaklık fırsatları sunarak bölgedeki Çin etkisine karşı koymaya çalışmakla kalmıyor, aynı zamanda Etiyopya, Sudan ve Mali'deki krizler de dahil olmak üzere barış ve güvenlik sorunlarının ele alınmasında Afrika liderliğinin rolünün altını çizmekte. ABD-Afrika liderlerinin yeniden başlaması, bu ivmeyi sürdürmek ve her iki tarafın ortak çıkarlarını birlikte tanımlamak için kritik öneme sahip olacaktır.

AB'nin Afrika ile ortaklığı da (Cotonou anlaşmasında belirtildiği gibi) bir bağışıcı-alıcı ilişkisi paradigmasından karşılıklı saygı ve çıkarlara dayalı eşit bir ortaklığa doğru değışmektedir.³⁷ Bu, Afrika liderlerinin Abidjan'da dile getirilen arzusunun ve Çin ve Türkiye³⁸ gibi aktörlerin masaya getirdiğı artan rekabetin tanınmasıdır. Bu arka plana karşı AB, yeşil geğış, dijital dönüşüm, sürdürülebilir büyüme ve kalkınma, barış ve yönetim ile göç ve hareketliliğini temel iş birliğı alanları olarak tanımlayan bir ana hat stratejisi geliştirmiştir. Bu alanlar birçok Afrika önceliğı ile büyük ölçüde örtüşse de, yetersiz istişareler nedeniyle Afrika ülkelerinin ulusal öncelikleri ve beklentilerini bire bir yansıtmamaktadır. AB, aynı zamanda 2014 yılından bu yana bölgede askeri operasyonlar yürüten Fransız liderliğindeki birlikler ile Sahel'in güvenliğinde önemli bir rol oynamıştır. Bölgedeki aşırılık yanlısı tehdidin sonu görünmemesi sebebiyle Fransa, kademeli bir geri çekilme ilan ederek Rus özel askeri şirketleri yoluyla bölgeyi Rus etkisine açmıştır. Aynı şekilde, Ağustos ayında Mali'de bir darbe içinde bir darbe, AB'nin bölgedeki bazı ülkeler üzerindeki etkisinin sınırlı olduğunu göstermiştir.³⁹ Bu çerçevede AB, Afrika ülkeleriyle ilişkilerindeki ivmeyi korumak ve önümüzdeki yıllar için stratejik öncelikler üzerinde anlaşmak için gecikmeli AB-Afrika Birliğı Üst Düzey Diyalogu'nu mümkün olan en kısa sürede düzenlemelidir.

ABD ve AB'den farklı olarak Çin'in diplomatik ortaklık yaklaşımı, Kuşak ve Yol Girişimi tarafından desteklenen esneklik ve ekonomik çıkarlarla tanımlanmıştır.

³⁶ Blinken, A., "The United States and Africa: Building a 21st Century Partnership", US Embassy in Djibouti, 30 Kasım 2021, <https://dj.usembassy.gov/the-united-states-and-africa-building-a-21st-century-partnership/>

³⁷ *Ibid.*

³⁸ Europe and Africa: Searching for Common Ground and a New Partnership, *ISPI*, son giriş tarihi: 15 Kasım 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=yGju0zk6bCY&t=357s>

³⁹ Lebovich, A., "Russia, Wagner Group, and Mali: How European fears weaken European policy", *European Council on Foreign Relations*, 2 Aralık 2021, <https://ecfr.eu/article/russia-wagner-group-and-mali-how-european-fears-weaken-european-policy/>

Çin'in ekonomik gücü, Afrika ülkelerini Tayvan ile bağlarını koparma konusunda etkilemiş ve yurtdışındaki ilk askeri üssünün Cibuti'de kurulmasını kolaylaştırmıştır.⁴⁰ Çin, AB ülkeleri ve ABD'den farklı olarak ekonomik gücünü stratejik bir şekilde esnetirken, siyasi olarak esnek ve Afrika ülkelerindeki iç siyasi gelişmeler hakkında yorum yapmaktan kaçınan veya yönetim ve insan hakları ihlallerini eleştirmeyen bir tutum takınmıştır. BM Güvenlik Konseyi'nde temsil edilen ABD ve AB ülkeleriyle karşılaştırıldığında Çin, Afrika ile ilgili barış ve güvenlik konularında Afrika'nın öncelikleriyle uyumlu pozisyonlar almakta.⁴¹ Bulgular, Çin'in diğer Afrika ülkeleri ve Rusya ile barışı koruma misyonu görevlerine ilişkin kritik Güvenlik Konseyi Kararları konusunda ortak olduğunu gösteriyor. Batı ülkelerinin Güvenlik Konseyi ve misyon yetkileri aracılığıyla koşullar dayattığı ve muhtemel insan hakları ihlallerini dikkatle incelediği algısında olan birçok Afrika ülkesi için bu yeni ortaklık denklemi, oldukça ilgi çekicidir.⁴² Benzer şekilde BM tarafından değerlendirilen bütçe katkıları nezdinde ABD'den sonra ikinci en büyük ülke olan ve birlik katkısında bulunan Çin, Afrika'daki BM barış koruma güçlerini stratejik olarak kullanmıştır. 2020 itibarıyla, Çinli barış gücü askerlerinin yüzde 75'inden fazlası Sudan,⁴³ Güney Sudan ve Demokratik Kongo Cumhuriyeti dahil olmak üzere Çin'in önemli ekonomik yatırımlar yaptığı yerlerde konuşlandırılmıştır.

Afrika ülkeleri, Güvenlik Konseyi'ndeki dönüşümlü üyelikleri aracılığıyla Birleşmiş Milletler'deki barış ve güvenlik tartışmalarını etkilemeye çalışmışlardır. BM'deki adıyla A3 bloğu, özellikle Afrika Birliği'nin Barış ve Güvenlik Konseyi'nin kararları aracılığıyla Afrika nezdindeki güvenlik tartışmaları üzerinde giderek daha fazla etki sahibi olmuştur.⁴⁴ Afrika uluslarının tek başlarına Güvenlik Konseyi'nde sınırlı gücü olsa da, A3 bloğu Güvenlik Konseyi tartışmalarını ve toplu eylemi etkileme gücüne sahiptir. A3 bloğu 2019'da Sudan'daki çıkmazı kırarken Kenya, BM sisteminde Afrika'nın rolünü güçlendirmenin Güvenlik Konseyi'ndeki görev süresi için kilit bir hedef olduğunu belirtmiştir.⁴⁵ Bununla birlikte, Afrika uluslarının yarışan çıkarları vardır ve 2019'da Demokratik Kongo Cumhuriyeti'ndeki seçimlerdeki birlik eksikliğinin gösterdiği gibi, Güvenlik

⁴⁰ Solomon, S., "Once Influential in Africa, Taiwan Loses All But One Ally", *VOA News*, 26 Mayıs 2018, <https://www.voanews.com/a/once-influential-in-africa-taiwan-loses-all-but-one-ally/4411332.html>

⁴¹ Feltman, J., "China's Expanding Influence at the United Nations and How the United States Should React", *Brookings Institution*, Eylül 2020, <https://www.brookings.edu/research/chinas-expanding-influence-at-the-united-nations-and-how-the-united-states-should-react/>

⁴² *Ibid.*

⁴³ Gowan, R., "China's pragmatic approach to UN peacekeeping", *Brookings Institution*, 14 Eylül 2020, <https://www.brookings.edu/articles/chinas-pragmatic-approach-to-un-peacekeeping/>

⁴⁴ Carvalho, G., Forti, D., "How Can African States Become More Influential in the UN Security Council?", *International Peace Institute*, 12 Mart 2020, <https://theglobalobservatory.org/2020/03/how-can-african-states-become-more-influential-un-security-council/>

⁴⁵ Wilson, G., "Kenya at the UN Security Council: Managing the Constraints While Building Consensus", *The Conversation*, 13 Ekim 2021, <https://theconversation.com/kenya-at-the-un-security-council-managing-the-constraints-while-building-consensus-169405>

Konseyi'nin daimi üyelerinden etkilenebilirler. Afrika uluslarının Güvenlik Konseyi'nde önemli bir rol oynayıp kendi işlerinde birlik oldukları sürece barış ve güvenlik konularını etkileyebilecekleri açıktır.

Sonuç

Afrika'nın profili, ekonomik ve jeopolitik olarak yükselmeye devam edecek. ABD, AB ve Çin, kıtanın pazar payı ve kaynakları üzerinde daha fazla rekabete hazır. Afrika uluslarının bu rekabetten elde edecekleri faydaları en üst düzeye çıkarmak için birleşik bir konum geliştirmeleri, kendilerini eşit ve stratejik ortaklar olarak göstermeleri gerekecektir. Afrika Kıtası Serbest Ticaret Bölgesi aracılığıyla ekonomik entegrasyon önemli bir adımdır, ancak kıtadaki ekonomik farklılıklar ve devam eden çatışmaların sayısı göz önüne alındığında, devam eden gayretler kırılğan olmaya devam etmektedir. Şiddetli etkilerine rağmen, COVID-19 ve iklim değişikliği krizleri, bu ilişkileri yeni yönlerle yönlendirmek için fırsatlar sunmakta. COVID-19 aşı teslimatı ve pandemi sonrası sosyo-ekonomik toparlanma, Afrika ekonomileri ile yüksek gelirli ülkeler arasındaki büyüme farkının genişlemesini önleyebilecek acil önceliklerdir.

AŞILARIN BAŞARISI VE AŞI KARŞITLIĞI

Hakan S. Orer

Koç Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıbbi Farmakoloji Öğretim Üyesi,
UNESCO Uluslararası Biyoetik Komitesi (IBC) ve Bilim Akademisi (İstanbul) Üyesi

COVID-19 Pandemisi

Dünya Sağlık Örgütü (WHO) Çin Ofisi, Wuhan Halk Sağlığı Komisyonu web sayfasında bir grup zatürre vakası hakkında yayımlanan haberi 31 Aralık 2019 günü bölge ofisine taşıdı. Haberin hızla yayılmasıyla global gündemin başlıca konularından biri olan COVID-19 enfeksiyonu ile tanışmış olduk. Hastalık etkeninin uzun zamandır her an bir pandemiye yol açabileceği kaygısıyla izlenmekte olan geniş koronavirüs ailesinden SARS-CoV-2 olduğu açıklandı. Basına yansıdığı kadarıyla, yerel yetkililerin ilk başta olayın vahametini rağmen örtbas etmeye çalışması salgının kontrol dışına çıkmasına yol açtı ve sadece üç ay sonra, 11 Mart 2020 günü WHO salgının pandemi haline geldiğini ilan etti.^{1 2} İnsan hareketliliğinin çok daha sınırlı olduğu eski çağlarda bile salgınların ne kadar hızla yayılabildiği hatırlandığında, global Dünya'da bir dizi ihmalinin sonuçlarının ne kadar ağır olabileceği böylece görülmüş oldu.

Aslında konunun uzmanları için koronavirüslerin neden olacağı bir pandemi uzun süredir korkuyla bekleniyordu. Nitekim, SARS-CoV-2'nin, aralarında SARS ve MERS gibi iki binli yıllarda pandemiye yol açmış virüslerin de bulunduğu, insanda zatürre etkeni beta koronavirüs alt grubundaki dört üyeye yakın filogenetik bağı bulunmaktadır.³ Pandemi etkeninin bilim dünyasının takibinde bulunan bir virüs ailesinden olması, bu alanda temel bilgi düzeyini artıran araştırmaların en az on yıl önce başlatılmasına ve aciliyet kazanan tedavi ve aşı geliştirme çalışmalarının hızlanmasına önemli katkı sağlamıştır. Diğer yandan, pandemi koşullarının yarattığı tehdit, daha önce denenmemiş ve ilaç sanayi ile sağlık otoriteleri tarafından kuşkuyla bakılan teknolojilerin aşılarla kullanılmasına da fırsat vermiştir. Aşı ile önlenebilen birçok viral enfeksiyon olsa da etkili ve güvenli bir aşının geliştirilmesi HIV-AIDS örneğinde de gördüğümüz gibi her zaman mümkün olmaz. Yakın zamanlarda Ekvator Afrika'sında salgın yapan ölümcül Ebola virüsüne karşı da aşı geliştirilmesi kolay olmamış, iki binli yıllarda başlatılan aşı geliştirme süreci ancak 2019 sonundan itibaren onay verilmesiyle

¹ Timeline: WHO's COVID-19 response, *World Health Organization*, <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/interactive-timeline>

² Sun, Qian. "Why the Coronavirus crises is getting out of control in China?", *Health Matters*, 5 Şubat 2020, <https://www.ha-asia.com/why-the-coronavirus-crises-is-getting-out-of-control-in-china/>

³ Morens, D. M., Breman, J. G., Calisher, C. H., Doherty, P. C., Hahn, B. H., Keusch, G. T., Taubenberger, J. K. "The Origin of COVID-19 and Why It Matters", *American Journal of Tropical Medicine and Hygiene*, 2020, Vol. 103(3), sf. 955-959.

sonuçlandırılabilmiştir.⁴ Viral enfeksiyonların birçoğu herhangi bir ilaç olmadan, büyük ölçüde bireyin kendi bağışıklık sisteminin devreye girmesiyle atlatılır. Ancak, HIV-AIDS ve Ebola örneklerinde olduğu gibi, bağışıklık sisteminin kontrolünden kaçan ya da bağışıklık sistemini bir şekilde baskılayabilen virüsler ciddi tehdit oluştururlar. SARS-CoV-2 de riskli bireylerde benzer şekilde bağışıklık sistemini devre dışı bırakabilmektedir.⁵

2021 yılının sonlarında pandeminin hala hız kesmediği ve en etkili aşılardan yaygın şekilde kullanıldığı bazı ülkelerde bile kontrol altına alınamadığı görülmektedir. Bir milyardan fazla aşı dozunun uygulandığı WHO Avrupa-Avrasya Bölge Ofisi'nin direktörü Dr. Hans Kluge, 2021 Kasım ayı başında yetersiz aşılama ve sosyal mesafe kurallarının gevşetilmesi ile Avrupa'nın yeniden pandeminin merkez üssü haline geldiğini açıkladı.⁶ İki yıldır uğraşı verilen ve tüm dünyada beş milyondan fazla insanın canına mal olan bu olağanüstü durum,⁷ bağışıklık sistemini aldatma kapasitesi yüksek SARS-CoV-2'nin her seferinde farklı yollar bulup farklı varyantlar ile varlığını sürdürmesi ile adeta "yeni normal" haline geldi. Pandemi ile mücadele sadece etkili aşının geliştirilmesi ve büyük ölçekli olarak üretilmesi ile değil, aynı zamanda hakkaniyetli ve kapsayıcı şekilde sahada uygulanması ve özellikle sosyo-ekonomik durumu göz önüne alan global politikalarla birlikte bütüncül olarak ele alınmasıyla başarıya ulaşabilir. Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü UNESCO da yaptığı açıklamalarla bu konuya vurgu yaparak, alınacak önlemler ve uygulanacak politikaların evrensel biyoetik ve bilim etiği ilkelerini temel alan, global ve kapsayıcı bir bakışla hayata geçirilmesi gerektiğini duyurmaktadır.^{8 9 10}

⁴ Choi MJ, Cossaboom CM, Whitesell AN, et al. "Use of Ebola Vaccine: Recommendations of the Advisory Committee on Immunization Practices", 2020. *MMWR Recommendation Report 2021*, Vol. 70 (No. RR-1), sf. 1-12.

⁵ Kasuga Y, Zhu B, Jang KJ, Yoo JS. "Innate immune sensing of coronavirus and viral evasion strategies". *Experimental & Molecular Medicine*, Mayıs 2021. Vol. 53 (5), sf. 723-736.

⁶ Kluge, Henri P. "Statement – Update on COVID-19: Europe and central Asia again at the epicentre of the pandemic", *World Health Organization*, 4 Kasım 2021, <https://www.euro.who.int/en/media-centre/sections/statements/2021/statement-update-on-covid-19-europe-and-central-asia-again-at-the-epicentre-of-the-pandemic>

⁷ Cumulative Confirmed COVID-19 Deaths, Our World in Data, Aralık 2021, https://ourworldindata.org/explorers/coronavirus-data-explorer?zoomToSelection=true&time=2020-03-01..latest&facet=none&pickerSort=desc&pickerMetric=total_cases&hideControls=true&Metric=Confirmed+deaths&Interval=Cumulative&Relative+to=Population=false&Align+outbreaks=false&country=IND~USA~GBR~CAN~DEU~FRA~TUR~OWID_WRL~Low+income~Lower+middle+income~Upper+middle+income

⁸ UNESCO's Ethics Commissions' Call for Global Vaccines Equity and Solidarity: Joint Statement by the UNESCO International Bioethics Committee (IBC) and the UNESCO World Commission on the Ethics of Scientific Knowledge and Technology (COMEST), 24 Şubat 2021, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000375608.locale=en>

⁹ Statement on the Ethics of COVID-19 Certificates and Vaccine Passports: Joint Statement by the UNESCO International Bioethics Committee (IBC) and the UNESCO World Commission on the Ethics of Scientific Knowledge and Technology (COMEST), 30 Haziran 2021, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000378043.locale=en>

¹⁰ Statement on COVID-19: Ethical Considerations From a Global Perspective: Joint Statement by the UNESCO International Bioethics Committee (IBC) and the UNESCO World Commission on the Ethics of Scientific Knowledge and Technology (COMEST), 6 Nisan 2021, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373115.locale=en>

Pandemi ve Aşı

Modern ilaçlar yüksek katma değeri olan, faydaları bilimsel olarak kanıtlanmış ileri teknoloji ürünleridir. Aşılar da teknik olarak ilaç kategorisi içinde yer alırlar, ancak klasik anlamda tedavi edici değil, koruyucudurlar. Dünyanın farklı köşelerinde yüzlerce yıldır halk tıbbında hastalıklardan koruyucu, bir anlamda aşı yerine geçecek yöntemler tarif edilse de salgın hastalıklara karşı aşılama ile elde edilen başarılar tartışmasız biçimde yirminci yüzyıla aittir. Çiçek hastalığının ortadan kaldırılması ve çocuk felcinin de ortadan kaldırılma aşamasına gelmesi bu alanda insanlığın gerçekleştirdiği en önemli başarılar arasındadır.

COVID-19 pandemisinin yarattığı acil sağlık sorunları ve küresel ekonomiye olan önemli etkileri, hükümetlerin aşı geliştirme çalışmalarını hızlandırmak için daha önce görülmedik ölçüde endüstriye doğrudan kaynak aktarmasına neden oldu. Örneğin, ABD’de Başkan Trump yönetimi aşı keşfi, üretimi ve dağıtımını hızlandırmak için başlattığı “Işık Hızı Operasyonu (*Operation Warp Speed*)” ile potansiyel aşı üretici altı firmaya ilk aşamada on milyar doları (ABD) aşan bir fon aktarımında bulundu.¹¹ Söz konusu altı firmadan beşinin ürettiği aşılar bugün en yaygın olarak kullanılan aşılar.

1950’lerde birbirlerinden bağımsız olarak biri inaktive diğeri canlı atenüe iki farklı çocuk felci aşısı geliştiren Jonas Salk ve Albert Sabin’in herkesin serbestçe ulaşabilmesi için aşılarının fikri haklarını almayıp herkesin kullanımına açmaları gibi örnekler geçmişte kaldı. “*Big pharma*” olarak da adlandırılan küresel ilaç endüstrisi, başarılı ürünlerinin ikame edilemez olmasının sağladığı yüksek kârlılık ile istenmeyen etkiler yüzünden yarıda kalan başarısız ürünlerinin yarattığı büyük zararlar arasında yatırım kararlarını temkinli ve nispeten yavaş verir. Bu nedenle pandemi gibi küresel bir sorunu çözecek aşının geliştirilmesine de - büyük teşvikler olmasına rağmen - büyük bir heyecanla atılmadı. Ne de olsa pandeminin SARS’ta olduğu gibi hızla kendiliğinden bitmesi ciddi bir ticari risk olabilirdi. Nitekim, en başında COVID-19 aşısını geliştirme işine giren çok sayıda kuruluş arasında üniversiteler gibi akademik kurumlar, kâr amacı gütmeyen organizasyonlar, devlet kurumları ve küçük teknoloji şirketleri bulunmaktaydı. Ancak, dünya çapında bir aşılama için gereken üretim kapasitesine büyük üreticileri dışarıda bırakarak ulaşmak mümkün değildir. Diğer taraftan, etkili ancak fiyatları giderek artan aşıların özellikle düşük-orta gelir grubundaki ülkelerde yaygın olarak kullanılabilmesi için yeterli mali kaynakların da oluşturulması gereklidir.¹² Bundan dolayı, COVID-19 aşılarının patent haklarının serbest olmasına yönelik bir küresel kampanya da yürütülüyor.

¹¹ Baker, S & Koons, C. “Inside Operation Warp Speed’s \$18 Billion Sprint for a Vaccine”, *Bloomberg*, 29 Ekim 2020, <https://www.bloomberg.com/news/features/2020-10-29/inside-operation-warp-speed-s-18-billion-sprint-for-a-vaccine>

¹² Pronczuk, M. & Gallois, L. “Pfizer and Moderna raised their vaccine prices in their latest E.U. contracts”, *New York Times*, 2 Ağustos 2021, <https://www.nytimes.com/2021/08/02/world/pfizer-and-moderna-raised-their-vaccine-prices-in-their-latest-eu-contracts.html>

UNESCO'nun biyoetik ve araştırma etiği uzmanlarından oluşan IBC ve COMEST komiteleri de yayımladıkları bildirilerle aşının toplumsal bir ürün olduğu ve erişimin hak sayılması gerektiğini vurgulayarak patent kurallarının pandemi çerçevesinde askıya alınmasını önerdiler. Ancak, kanser tedavisi gibi başka alanlarda da kullanılabilecek yeni teknolojiler üzerindeki patent korumasının tamamen kaldırılması gerçekçi görünmemektedir.

Yüksek koruyuculuğa sahip yeni teknoloji mRNA tabanlı aşılarda üretiminin kolay ve hızlı olması birçok gelişmekte olan ülkede bu aşılarda hızla üretilerek geniş kitlelere ulaştırılmasını da sağlayabilir. Afrika kıtasında büyük ölçekli üretim yapacak ve teknoloji aktaracak tesislerin kurulması da gündemde yer alıyor.¹³ Halen Dünya nüfusunun yarısından azı iki doz aşı almış durumda ve düşük gelirli ülkeler ile zengin ülkeler arasında kolay kapatılamayacak bir uçurum bulunuyor (Tablo 1). Paydaşları arasında Dünya Sağlık Örgütü, CEPI (*The Coalition for Epidemic Preparedness*) ve Gavi (*The Vaccine Alliance*)'nin de olduğu, başta düşük gelirli ülkeler olmak üzere adil ve hakkaniyetli olarak tüm ülkelere hızlı ve güvenli aşı ve bilgi-teknoloji transferi sağlamayı hedefleyen Covax girişimi de geçen 10 ayda zengin ülkelere hibe edileceği açıklanan aşılarda sadece yaklaşık %16'sını teslim edebildi.¹⁴

Tablo 1: Ülke Gelir Gruplarına Göre İki Doz Aşılama Oranları	
Ülke grubu	2 Doz Aşılama Nüfus Oranı (%)
Düşük Gelirli	02,2
Düşük-orta Gelirli	22,2
Yüksek-orta Gelirli	63
Yüksek Gelirli	65,7
Toplam (Dünya)	39,8
Kaynak: ourworldindata.org [Erişim tarihi: 09.11.2021]	

Her ne olursa olsun, COVID-19 tarihe en hızlı aşı geliştirilen hastalık olarak geçti. Aşı keşfi için endüstriye yapılan doğrudan destek dışında, başta ABD ve AB olmak üzere ulusal sağlık otoriteleri ve WHO da süreçleri hızlandırmak adına ön aldılar. Yeni ilaç geliştirilmesi normal koşullarda 7-12 yıl gibi uzun süre alırken, daha önce denenmemiş teknolojiler kullanan mRNA tabanlı aşılarda acil kullanım onayı ile yaygın kullanıma girmesi 11 ay içinde başarıldı. Kasım 2021

¹³ Burger, L. "BioNTech eyes construction start for African mRNA vaccine factory in mid-2022", Reuters, 26 Ekim 2021, <https://www.reuters.com/world/africa/biontech-says-aims-start-building-mrna-vaccine-factory-africa-mid-22-2021-10-26/>

¹⁴ COVID-19 vaccine doses donated to COVAX, Our World in Data, <https://ourworldindata.org/grapher/covax-donations?country=FRA~ESP~SWE~USA~CAN~NOR~NZL~GBR~DNK~CHE~ITA~DEU~PRT~ARE~BEL~European+Union~JPN~NLD~FIN~HKG~IRL>

itibariyla, WHO tarafından onaylanan 8 aşıya ek olarak, faz 3 sonuna gelmiş ya da acil kullanım onayıyla bazı ülkelerde kullanımda olan, karar ya da veri değerlendirme aşamasında 10 aşı daha bulunmaktadır (Tablo 2).^{15 16} WHO pandeminin başlarında yayımladığı kılavuzda, COVID-19 aşısının etkili kabul edilebilmesi için aşı olanların en az %50'sinde (güven aralığının alt ucu %30 olmak üzere) hastalığı önlemesi koşulunu şart koştu.¹⁷ Bağışıklık kazanılması aşılanan kişinin kendi bağışıklık sisteminin çalışmasına bağlı olduğundan, genel nüfus içinde, bir aşı hiçbir zaman %100 koruyucu olmaz. Ayrıca, aşının toplum içinde yaygın kullanılması ile klinik araştırmalarda kontrollü bir ortamda test edilmesi arasında da fark vardır. COVID-19 toplum içinde çoğu kez hafiften şiddetliye doğru geniş bir spektrumda klinik seyir gösterir. Geniş bir güven aralığında olsa da hastalananların üçte birinin belirti olmadan, %81'inde ise hafif-orta belirtilerle hastalığı geçirdikleri rapor edilmektedir.^{18 19} Bu durumlar aşılardan etkili olup olmadığının değerlendirilmesinde dikkate alınır. Yukarıda verilen sınırlar içinde bazen aşı hastalanmayı önleyemez ama onu daha hafif atlatmaya yarayabilir. Böylelikle, örneğin, yoğun bakım ihtiyacı gösteren hastaların sayısı azaltılabilir ve sağlık sistemi üzerindeki yük hafifletilerek yeterli hizmet alamayan birçok hasta kurtarılabilir. Toplum sağlığı açısından bu da kabul edilebilir bir fayda sağlar.

COVID-19 Aşılarının Etkinliği

Klinik öncesi aşamadan itibaren ardışık basamaklardan oluşan ilaç araştırmaları ruhsatlandırma otoritelerinin belirledikleri iyi tanımlanmış kurallar ve zorlayıcı koşullar altında gerçekleştirilir. Sonuçta, elde edilen verinin güvenilir olması ve yeni ilacın etkili ve güvenli olduğunun ispat edilmesi esastır. Normal şartlarda tüm veri toplandıktan sonra ruhsatlandırma otoritesine başvurulur ancak, acil durumlarda süreci hızlandıracak mekanizmalar öngörülmüştür.²⁰ Pandemi gibi olağanüstü koşullarda ruhsatlandırma otoriteleri bir anlamda aşı geliştiren gruplarla iç içe, verinin toplandığı deneysel süreçleri birebir takip ederek işlerini yürütürler. Birbirinden ayrı evreler de olabildiğince birbiri üzerine bindirilerek

¹⁵ Status of COVID-19 Vaccines Within WHO EUL/PQ Evaluation Process, *World Health Organization*, 20 Ekim 2021, https://extranet.who.int/pqweb/sites/default/files/documents/Status_COVID_VAX_20Oct2021.pdf

¹⁶ Zimmer, C; Corum, J; Wee, S & Kristoffersen, M. "Coronavirus Vaccine Tracker", *New York Times*, 28 Aralık 2021, <https://www.nytimes.com/interactive/2020/science/coronavirus-vaccine-tracker.html>

¹⁷ WHO Target Product Profiles for COVID-19 Vaccines, *World Health Organization*, Versiyon 3, 29 Nisan 2020, <https://www.who.int/docs/default-source/blue-print/who-target-product-profiles-for-covid-19-vaccines.pdf>

¹⁸ Oran, D. P., & Topol, E. J. "The Proportion of SARS-CoV-2 Infections That Are Asymptomatic : A Systematic Review", *Annals of Internal Medicine*, 2020, Vol. 174 (5), sf. 655-662.

¹⁹ Wu, Z., & McGoogan, J. M. "Characteristics of and Important Lessons From the Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) Outbreak in China: Summary of a Report of 72314 Cases From the Chinese Center for Disease Control and Prevention", *Journal of the American Medical Association*, 24 Şubat 2020, Vol. 323 (13), sf. 1239-1242.

²⁰ WHO Expert Committee on Biological Standardization: Sixty-First Report, WHO Technical Report Series No. 978, *World Health Organization*, 2013, https://www.who.int/immunization_standards/vaccine_quality/TRS_978_61st_report_Annex_6_PQ_vaccine_procedure.pdf

süreç kısaltılır. Bu sayede süre kısalmasına rağmen değerlendirmelerin kalitesinde bir azalma olmaması umulur. Temel ilke “hızlı değil, doğru karar vermek” olarak ifade edilebilir.

Tablo 2: Dünya Geneline Önde Gelen COVID-19 Aşıları ve WHO Tarafından Onaylanma Durumları						
Sıra No.	Üretici / WHO AKO Sahibi	Ticari Adı	Onay Veren Başlıca Ulusal Otorite(ler)	Teknolojik Platform	WHO Tarafından Onay Tarihi**	Etkililik (%)*
1	Pfizer (ABD)- BioNTech (Almanya)	BNT162b2/ COMIRNATY Tozinameran (INN)	Britanya, EMA, FDA (ABD), (Tam onay)	Nükleozid modifiye-mRNA	31/12/2020	91
2	Oxford Üniversitesi (Britanya) AstraZeneca AB (İsveç)	Vaxzevria	Britanya, EMA (AB), Kore, Japonya, Avustralya	SARS-CoV “spike” protein kodlayan rekombinant ChAdOx1 adenoviral vektör	15/02/2021	74 (semptomatik COVID-19) 100 (ciddi-ağır COVID-19)
3	Hindistan Serum Enstitüsü (AstraZeneca aşısını üretiyor- <i>biyobenzer</i>)	Covishield (ChAdOx1_nCoV-19)	Hindistan	SARS-CoV “spike” protein kodlayan rekombinant ChAdOx1 adenoviral vektör	15/02/2021	74 (semptomatik COVID-19) 100 (ciddi-ağır COVID-19)
4	Johnson & Johnson (ABD) Janssen-Cilag (Belçika)	Ad26.COV2.S	Britanya, EMA (AB), FDA (ABD)	SARS-CoV “spike” protein kodlayan rekombinant, replike olmayan Ad26 tip adenoviral vektör	12/03/2021	72 (ABD) 68 (Brezilya) 64 (G. Afrika)
5	Moderna-NIH (ABD)	mRNA-1273 (Spikevax)	Britanya, EMA(AB), FDA (ABD)	Lipid nanopartikül ile kaplanmış mRNA	30/04/2021	93.298.2 (ağır hastalığı önleme)
6	Sinopharm / Beijing Biyolojik Ürünler Enstitüsü (BIBP) (Çin)	SARS-CoV-2 Vaccine (Vero Cell), İnaktive (InCoV)	Çin	Vero hücre kültüründe üretilmiş inaktive virüs	07/05/2021	78,1

7	Sinovac (Çin)	COVID-19 Vaccine (Vero Cell), İnaktive/Coronavac	Çin	Vero hücre kültüründe üretilmiş inaktive virüs	01/06/2021	50,65 (Brezilya) 83,5 (Türkiye)
8	Bharat Biotech (Hindistan)	SARS-CoV-2 Vaccine İnaktive (Vero Cell)/ Covaxin	Hindistan	Tüm-virion inaktive Vero Hücre kültürü	03/11/2021	77,8
9	Gamaleya National Center (Rusya)	Sputnik V	Rusya	İnsan Adenovirüs temelli COVID-19 aşısı	Rusya'da AKO aldı. WHO incelemesi sürüyor	91,6
10	Novavax (ABD)	NVX-CoV2373 (Covovax)	Endonezya	Matrix-MTM ile adjuvanlanlı rekombinant nanopartikül prefüzyon "spike" protein	Endonez-ya'da AKO aldı. WHO incelemesi sürüyor	89,7
11	CanSino-Askeri Tıbbi Bilimler Akademisi (Çin)	Convidecia (Ad5-nCoV)	Çin	SARS-CoV "spike" protein kodlayan rekombinant, replike olmayan Ad5 tip adenoviral vektör	Çin'de onaylı. Bazı ülkelerde AKO aldı. WHO incelemesi sürüyor	63,7
12	Sanofi (Fransa)	CoV2 preS dTM-AS03 vaccine	EMA (AB)	Rekombinant adjuvanlı SARS-CoV-2 "spike" protein	Henüz kullanıma girmedir. Faz 3 devam ediyor. WHO incelemesi sürüyor	Bilinmiyor
13	Hindistan Serum Enstitüsü (Hindistan) (Novavax aşısını üretiyor-biyobenzer)	NVX-CoV2373/ Covovax	Hindistan	Matrix-MTM ile adjuvanlanlı rekombinant nanopartikül prefüzyon "spike" protein	WHO incelemesi sürüyor (bkz. Novavax)	89,7
14	Clover Biopharmaceuticals (Çin)	SCB-2019	Çin	Yeni rekombinant SARS-CoV-2 "spike" füzyon proteini Spike (S)-Trimer fusion protein	Henüz kullanıma girmedir. WHO veri bekliyor	79 (Delta varyantına karşı) 100 (Hastaneye yatışı önleme)

15	Vektör Enstitüsü (Rusya)	EpiVacCorona, Aurora-CoV	Türkmenistan	Alüminyum hidroksit adjuvana adsorbe edilmiş, proteinle konjuge SARS-CoV-2 peptid parçacıklar	Türkmenistan'da AKO aldı. Rusya'da erken erişim. WHO başvuru sürecinde	Bilinmiyor
16	Zhifei Longcom (ZFSW)-Çin Tıbbi Bilimler Akademisi Tıbbi Biyoloji Enstitüsü (Çin)	ZF2001, Zifivax	Çin	Adjuvanla bağlı SARS-CoV-2 "spike" protein	Çin, Endonezya ve Özbekistan'da AKO aldı. WHO başvuru sürecinde	81,76
17	Finlay Aşı Enstitüsü (Küba)	Soberana 2, (İran'da Pasto-CoVac)	Küba, İran	Adjuvanlanmış Tetanoz aşısı ile bağlı SARS-CoV-2 "spike" protein parçası	Küba, İran ve Nikaragua'da AKO aldı. WHO başvuru sürecinde	71 (Rapel dozu ile 92,4)
18	Küba Genetik Mühendislik ve Biyoteknoloji Merkezi (Küba)	Abdala	Küba	Rekombinant SARS-CoV-2 "spike" protein	Küba, Vietnam, Venezuela, Nikaragua'da AKO aldı. WHO başvuru sürecinde	92,28

* Değerler Kaynak 2'den alınmıştır

** WHO tarafından değerlendirmeye alınmayan ya da durdurulan aşı çalışmaları dahil edilmemiştir. Pfizer-BioNTech ve SinoVac firmalarının aşılara Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu tarafından AKO verilmiş ve kullanılmaktadır. Gamaleya Enstitüsünün aşısı da AKO almış ancak kullanıma girmemiştir.

(1) Status of COVID-19 Vaccines Within WHO EUL/PQ Evaluation Process https://extranet.who.int/pqweb/sites/default/files/documents/Status_COVID_VAX_20Oct2021.pdf, erişim tarihi: 05/01/2022

(2) The New York Times Vaccine Tracker <https://www.nytimes.com/interactive/2020/science/coronavirus-vaccine-tracker.html>, erişim tarihi: 05/01/2022

Aşıların başarısında yukarıda söz edilen araştırma, üretim ve ruhsatlandırma süreçleri ile aşının sahada uygulanmasını etkileyen sosyo-ekonomik durum ve epidemiyoloji biliminin emirleri hep birlikte dikkate alınmalıdır.

Aşıların başarısını etkileyen faktörlerden birisi de mutasyonlar yoluyla virüsün kendi genetik yapısını değiştirerek farklı antijenik ya da virülans (bulaştırıcılık) özellikleri kazanmasıdır. Mutasyonlar aslında iki yönlü çalışırlar: virüsü daha tehlikeli hale getirebilecekleri gibi daha zararsız hale de getirebilirler. Her kopyalanma ile virüs genomunda sıklıkla mutasyon(lar) görülür. Bu değişiklikler her zaman işlev değişikliği ile sonuçlanmaz, ama SARS-CoV-2'nin insan hücrelerine tutunmasını sağlayan “spike (diken)” proteini gibi kritik bölgelerde olabilecek değişiklikler hastalığın seyrini değiştirebilen fonksiyonel kazanımlar sağlayabilir. Pandemi koşullarında, farklı coğrafyalarda hastalanan milyonlarca kişi virüsün hızla rastgele mutasyonlar geçirmesi için adeta doğal bir vasat görevi görmektedir. Ortaya çıkan sayısız mutasyonlardan, doğal seçim yoluyla virüsün varlığını sürdürmesini kolaylaştıranlar zamanla baskın hale gelir. Ortak bir atadan türeyerek belli bir süreklilik sağlayan ve genomunda aynı karakteristik değişiklikleri barındıran bu yeni “soylar” varyant olarak adlandırılır. COVID-19 pandemisinde saptanan varyantların bazıları enfeksiyonun çok daha kolay bulaşmasına ve virüsün daha hızlı üremesine sebep olarak hangi aşı olduğuna bakılmaksızın, aşıların etkisinde azalmaya sebep olmaktadır.

Varyantlar ne kadar erken saptanırsa, gerekli önlemler de o kadar hızlı alınabilir. Çoğu ülkede bunları takip eden halk sağlığı laboratuvarları mevcuttur. Ne var ki, her ülkede hızla gen dizilerini tarayıp taksonomik analiz yapabilecek altyapı mevcut değildir. Bunun için dünya çapında WHO öncülüğünde bir mekanizma kurulmuştur. WHO, varyant tiplerini endişe verici (*variants of concern*, ‘VOC’) ve dikkat çekici (*variants of interest*, ‘VOI’) olarak iki kategoride değerlendirmektedir.²¹ Her ülkenin epidemiyolojik verileri ve özel durumlarına göre VOC ve VOI sınıflandırmaları farklı olabilir. Önceleri ilk görüldükleri coğrafya esas alınarak adlandırılan varyantlar, kamuoyunda yanlış anlamalara ve damgalamaya mahal vermemek için alınan bir kararla Yunan alfabesi harfleri ile tanımlanır olmuştur. Endişe verici varyantlar daha yüksek bulaştırıcılığa sahip, daha ciddi enfeksiyonlara yol açan ve farklı ölçülerde de olsa, aşı ve tedavilere daha dirençli virüslerdir. Dikkat çekici varyantlar, aslında endişe verici varyantlarla ortak genetik özelliklere sahip, salgın yapma potansiyeli olan, ancak, henüz genel nüfus içinde yayılmamış alt-tiplerdir. Aşı ve tedavi yöntemlerinin geliştirilmesindeki aciliyet biraz da buradan kaynaklanmaktadır. Halen dünya genelinde baskın varyant ilk olarak Hindistan’da saptanan ve “delta” olarak adlandırılan B.1.617.2 varyantıdır. Bunun dışında, sırasıyla Birleşik Krallık, Güney Afrika ve Brezilya’da ilk olarak saptanan alfa (B.1.1.7), beta (B.3.5.1)

²¹ Tracking SARS-CoV-2 Variants, World Health Organization, 22 Aralık 2021, <https://www.who.int/en/activities/tracking-SARS-CoV-2-variants/>

ve gama (P.1) varyantları da endişe verici olarak tanımlanmıştır.²² Pandeminin seyrine göre liste düzenli olarak güncellenmekte ve izlemi öne çıkan ya da geriye düşen varyantlar belirlenmektedir.

Virüslerin hastalık yapabildiği türler sınırlıdır. Örneğin SARS-CoV-2'nin orijinal rezervuarı yarasalar iken, mutasyonlar sonucu basamak atlayarak insana bulaşabilir hale gelmiş, ardından da insandan insana etkili şekilde bulaşmayı başarmıştır. Bir virüsün doğal rezervuarını genişletmesi en istenmeyen durumdur. Bu nedenle virüsün doğada başka türlere yayılması ve o türlerde salgına yol açıp açmadığı da takip edilmelidir. Nitekim, yakın zamanda ABD Iowa Eyaletinde geyiklerde de COVID-19 yayılımı olduğu bildirilmiştir.²³ Aşı ve diğer önlemlerle pandeminin önü alınsa bile, rezervuarın genişlemesiyle insanda yeniden salgın oluşturabilecek bir potansiyel kaynak doğada varlığını sürdürebilecektir.

Pandeminin sonlanması için toplumsal bağışıklığın (sürü bağışıklığı) sağlanması gereklidir. Toplumsal bağışıklık düzeyini belirleyen iki önemli parametre, hastalığın bulaşıcılık katsayısı ile hastalık riski taşıyan nüfustur. R_0 olarak ifade edilen bulaşıcılık katsayısı bir hastanın kaç sağlıklı bireye hastalığı bulaştıracağına ölçüsüdür. Varyantlar için bu değer farklıdır. Hastalık riski taşıyan (ya da hastalarla temas etme olasılığı olan) nüfus ise konjonktüre, coğrafi bölgeye ve alınan önlemlerin düzeyine göre sürekli değişiklik gösterir. Pandemi boyunca ortaya çıkan durum ve elde edilen epidemiyolojik verilere göre toplumsal bağışıklığa ulaşmak için gereken tahmini yüzde de değişir. Veriler üzerinden modelleme ile yapılan bir meta analize göre COVID-19 için hesaplanan R_0 katsayısı delta varyantının baskın hale gelmesiyle 2,79'dan 5,08'e yükselmiştir.²⁴ Yani, "ata suş" olan Wuhan suşu ile hastalanan bir kişi yaklaşık 3 kişiye hastalığı bulaştırırken, delta varyantı ile bu sayı 5'e çıkmış olmaktadır. Bu hesapların oldukça geniş bir güven aralığı içinde dağıldığını hatırdan çıkarmadan, R_0 'ın 1'den büyük olduğu her durumda salgının genişlediği kabul edilir. Bu durumda, $1-1/R_0$ formülü ile hesaplanan sürü bağışıklığına ulaşmak için gerekli en az bağışık nüfus oranı %64'ten %80'e çıkmaktadır.

Sürü bağışıklığına ulaşmak için en geçerli yol hızlı bir aşı kampanyası ile en kısa sürede en az bağışık nüfus oranının üzerine çıkmaktır. Ancak, bu hedef kâğıt üzerinde ne kadar ulaşılabilir görülse de sahada, yeni varyantlardan aşı direncine kadar birçok kontrol edilemeyen faktörün işe karışmasıyla gerçekleştirilmesi bir

²² *Ibid.*

²³ Kuchipudi, S. V., Surendran-Nair, M., Ruden, R. M., Yon, M., Nissly, R. H., Nelli, R. K., Kapur, V. "Multiple spillovers and onward transmission of SARS-Cov-2 in free-living and captive White-tailed deer (*Odocoileus virginianus*)", *bioRxiv*, 1 Kasım 2021, <https://www.biorxiv.org/content/10.1101/2021.10.31.466677v1>

²⁴ Liu, Y., & Rocklov, J. "The reproductive number of the Delta variant of SARS-CoV-2 is far higher compared to the ancestral SARS-CoV-2 virus", *Journal of Travel Medicine*, 2021, Vol. 28(7).

hal almaktadır.²⁵ Özellikle aşılama oranının homojen bir dağılım göstermediği bölgelerde ve toplum katmanlarında salgın alevlenmeleri görülebilir.

COVID-19 Aşı Tipleri

Pandeminin ilan edilmesinden sadece 8 ay sonra ilk aşı acil kullanım onayı olarak kullanıma girdi. Oxford Üniversitesi tarafından yönetilen ‘Our World in Data’ web portalında verilen rakamlara göre, Kasım 2021 ortası itibarıyla Dünya genelinde en az bir doz aşı yapılanların sayısı dört milyarı aşmış durumdadır.²⁶ Bugüne kadar onaylanan ya da AKO ile kullanılan aşılar temel olarak 4 teknolojik platform üzerinde geliştirilmiştir. Bunlar (i) mRNA-temelli aşılar, (ii) viral vektör aşıları, (iii) rekombinant SARS-CoV-2 antijen içeren aşılar ve (iv) inaktive virüs aşılarıdır (bkz. Tablo 2). mRNA-temelli ve viral vektör aşıları gibi genetik aşılar virüs antijenini insanın kendi hücrelerinde üretimini sağlayacak genetik kodu taşırlar. mRNA aşılarında bu iş doğrudan protein sentezini gerçekleştiren mesajın hücre içine sokulması ile olur. Viral vektör aşılarında ise hastalık yapma potansiyeli olmayan bir başka virüsün (bu iş için adenovirüsler kullanılmaktadır) genomuna SARS-CoV-2 antijenlerini ifade etmesini sağlayan genler ilave edilir. Virüs kendi yöntemi ile hücre içine girdikten sonra SARS-CoV-2 antijenlerinin sentezini başlatır. Rekombinant protein ve inaktive aşılar da vücuda doğrudan antijen niteliğindeki maddeler verilir ve bağışıklık sisteminin bunlarla tanışması sağlanır. İnaktive aşılar da virüsün antijenik özellikleri korunarak canlılığı ortadan kaldırılır. Rekombinant teknoloji ile üretilen aşılar da ise antijenler laboratuvar ortamında biyoteknolojik reaktörler kullanılarak üretildikten sonra farmasötik form haline getirilirler. Bu aşılar da antijen dışında bağışıklık sistemini daha güçlü uyatarak antikor cevabının potansiyelini açığa çıkaran adjuvan adı verilen kimyasal/biyolojik maddeler de bulunmak zorundadır.

Aşının insanlarda ne ölçüde etkili olduğu faz adı verilen üç aşamalı klinik araştırma süreci sonuçlarına göre belirlenir. Bunun için altın standart, randomize plasebo kontrollü çift kör (gönüllü ve araştırmacı hangi maddenin verildiğini bilmez) klinik araştırmalardır. Henüz kullanımda hiçbir aşı yokken yeni aşının plaseboya karşı test edilmesi biyoetik bakımdan kabul edilebilir olsa da aşıların kullanıma girmesinden sonra klinik araştırmalar plaseboya karşı değil, var olan standart aşılar karşı “yarıştırılırlar”. Beklenti, var olan aşıya denk ya da ondan daha yüksek oranda bir değerin bulunmasıdır. Her ne olursa olsun, acil sağlık sorunlarının çözümü için bile olsa, biyoetik ve araştırma etiği ilkelerinden ödün verilmesi kabul edilemez. Bu kapsamda farklı fazlar arasında geçiş yaparak başvuru aşamasını hızlandıran klinik araştırma protokolleri ve aynı anda

²⁵ Aschwanden, C. (2020). *The false promise of herd immunity for COVID-19*. Nature, Vol. 587(7832), sf. 26-28.

²⁶ Our World in Data, Total number of people who received at least one vaccine dose, 10 Ocak 2022, <https://ourworldindata.org/grapher/people-vaccinated-covid?tab=table>

birden çok aşı/ilacın araştırılmasını sağlayan uyarlanmış (adaptive) tasarımlar geliştirilerek kullanıma alınmıştır. Kullanılan milyonlarca (milyarlarca) doz aşı gerçek-dünya verisi olarak da adlandırılan olağanüstü bir veri kümesini ortaya çıkarmıştır. Bu veriler klinik açıdan olası yeni durumların ve advers olayların takip edilmesi için son derece değerlidir. Gerek faz araştırmaları gerekse diğer klinik araştırmalarda alt-grup olarak adlandırılan, yaşlılar, çocuklar, hamileler, kronik hastalığı olanlar ve risk taşıyanların ayrı ayrı değerlendirilmeleri de son derece önemlidir.

Faz 3 aşamasına gelmiş bir aşı araştırmasında mümkün olduğu kadar fazla (birkaç on bin) gönüllü araştırmaya alınarak belli bir zaman aralığında kaçının hasta olduğu takip edilir. Amaç yeni aşının etkili ve güvenli olduğunun gösterilmesidir. Hastalanan gönüllü sayısı önceden istatistik yöntemlerle saptanan sayıya ulaştığında “körleme” açılarak hangi hastaların aşı, hangilerinin plasebo (ya da karşılaştırma aşısı) grubunda olduğuna bakılarak etki değerlendirilir. Bu süreç boyunca tüm gönüllülerin hangi istenmeyen (advers) etkilerle karşılaştıkları da not edilerek değerlendirmelere katılır. Amaç en yüksek etkiyi en az istenmeyen etkiyle sağlamaktır. Bu bakımdan COVID-19 aşıları büyük ölçüde iyi tolere edilen aşılar olarak kabul edilmektedir. Özellikle mRNA aşılarının %90’ın üstünde hastalıktan koruyucu olması önemli bir bilimsel başarıdır.^{27 28} Adenoviral vektör aşıları da %60-70’ler düzeyinde bir koruyuculuğa sahiptir. Antijenik özellikleri daha zayıf olan inaktive aşıların koruyucu potansiyeli ise öngörüldüğü gibi ilk iki gruba göre daha düşük, %50-60’lar seviyesinde bulunmuştur (bkz. Tablo 2). Koruyuculuk bakımından, rekombinant “spike”-protein aşıları mRNA aşılarıyla adenoviral aşılar arasında, yüksek bir değerde, bulunsun da henüz bunlara ilişkin verilerin hakemli dergilerde yayımlanmadığı göz önüne alınmalıdır. Önemli bir diğer husus da, tüm aşıların iki doz uygulandıklarında ciddi hastalık ve hastaneye yatışları son derece başarılı şekilde azaltılmalarıdır. Özellikle risk grubu olarak kabul edilen 65 yaş üstü yaşlılar ve kronik hastalığı olanlar için aşılanma tek başına hayat kurtarıcı nitelikte sayılabilir. Aşıların başlangıçta açıklanan koruyuculuk değerleri delta varyantının baskın hale geçmesiyle bir miktar azalsa da mRNA-temelli aşılar başta olmak üzere genetik aşıların halen yeterli koruyuculukta olduğu kabul edilmektedir.²⁹ İlginç olarak Güney Afrika’da tespit edilen beta varyantına karşı Oxford-AstraZeneca adenoviral vektör aşısının etkisiz olduğu gösterilmiştir. İnaktive virüs aşılarında ise tek doz aşılanmanın deltaya karşı koruyuculuk sağlamadığı, iki doz aşılanmayla %50 civarında koruyuculuk sağlanabildiği, ancak, hastaneye yatışlarda %70’ler seviyesinde önleyici olmayı

²⁷ Polack, F. P., Thomas, S. J., Kitchin, N. et al. (2020). Safety and Efficacy of the BNT162b2 mRNA Covid-19 Vaccine. *New England Journal of Medicine*, Vol. 383(27), sf. 2603-2615.

²⁸ Baden, L. R., El Sahly, H. M., Essink, B. et al. (2021). Efficacy and Safety of the mRNA-1273 SARS-CoV-2 Vaccine. *New England Journal of Medicine*, Vol. 384(5), sf. 403-416.

²⁹ Bernal, J. L., Andrews, N., Gower, C. et al. (2021). Effectiveness of COVID-19 vaccines against the B.1.617.2 variant. *medRxiv*, <https://www.medrxiv.org/content/10.1101/2021.05.22.21257658v1>

başardıkları bildirilmektedir.³⁰

Aşıların sağladığı bağışıklık ilk aydan itibaren giderek azalmaktadır. Benzer şekilde hastalığı geçirenlerde de bağışıklığın kalıcı olmaması, bu durumun SARS-CoV-2'nin doğrudan bağışıklık sistemi üzerindeki etkisiyle ilişkili olduğunu düşündürmektedir.³¹ Aşıdan altı ay kadar sonra tekrar ya da “breakthrough” enfeksiyonların artması rağmen hastaneye yatışların artmadığı, nötralize edici antikor miktarının her 108 günde yarıya düştüğü rapor edilmiştir.³² Bu çerçevede, faz 3 klinik araştırma ekibi Pfizer-Biontech mRNA aşısının etkililiğinin geçen her 2 ay başına %6 azaldığını bildirmiştir.³³ Gerçekten de ilk aşılama kampanyasında nüfusunun önemli bir bölümünü (risk altındaki grubu tümüyle) mRNA-temelli aşı ile aşılayarak hastalanmayı ve ölümleri büyük ölçüde azaltmayı başaran İsrail’de sosyal mesafe kurallarının gevşetilmesi ile hastalanan sayısında anlamlı bir artışın görülmesi rapel (hatırlatma) dozlarının gerekliliğini tartışmaya açmıştır.³⁴ Gerçi aralarında WHO’nun da bulunduğu bazı sağlık otoriteleri, üçüncü dozdan önce iki doz aşılamanın tüm nüfusa yaygınlaştırılmasının daha öncelikli olması gerektiğini açıklasa da Türkiye dahil birçok ülkede risk gruplarından başlayarak üçüncü doz aşılama geçilmiştir. Üçüncü dozun farklı bir aşıyla yapılabileceği de yaygın kabul gören uygulamalardandır. Rapel dozunun varyantlara bağlı etki azalmasına karşı fayda sağladığı da görülmektedir.³⁵ Rapel tüm aşı tipleri için gerekli görülmektedir; hatta, koruyuculukları daha düşük olan inaktive virüs aşılarında rutin aşılanmanın üç doz olarak yapılması bile düşünülebilir. Pandeminin geldiği bu aşamada sağlık otoriteleri, aşı yanında sosyal mesafe ve hijyen kuralları gibi diğer önlemlerin önemli tamamlayıcı rolleri olduğu konusunda da anlaşmış görünüyorlar. Vakaların artmaya başlaması ile bazı Avrupa ülkelerinde kısıtlayıcı tedbirler de yeniden gündeme geliyor.³⁶

Aşıların başarısındaki en önemli faktörlerden birisi de advers etki profilinin iyi olmasıdır. Rapor edilen istenmeyen etki oranı ve şiddeti, hastalığın yarattığı risk yanında çok daha düşük olarak bulunmuştur. En sık görülen etkiler, aşılama

³⁰ Li, X.-N., Huang, Y., Wang, W. et al. (2021). Effectiveness of inactivated SARS-CoV-2 vaccines against the Delta variant infection in Guangzhou: a test-negative case-control real-world study. *Emerging Microbes & Infections*, Vol. 10(1), sf. 1751-1759.

³¹ Huang, A. T., Garcia-Carreras, B., Hitchings, M. D. T. et al. (2020). A systematic review of antibody mediated immunity to coronaviruses: kinetics, correlates of protection, and association with severity. *Nature Communications*, Vol. 11(1), sf. 4704.

³² Li, X.-N., Huang, Y., Wang, W. et al. (2021).

³³ Thomas, S. J., Moreira, E. D., Jr., Kitchin, N. et al. (2021). Safety and Efficacy of the BNT162b2 mRNA Covid-19 Vaccine through 6 Months. *New England Journal of Medicine*, Vol. 385(19), sf. 1761-1773.

³⁴ Bar-On, Y. M., Goldberg, Y., Mandel, M. et al. (2021). Protection of BNT162b2 Vaccine Booster against Covid-19 in Israel. *New England Journal of Medicine*, Vol. 385(15), sf. 1393-1400.

³⁵ Barda, N., Dagan, N., Cohen, C. et al. (2021). Effectiveness of a third dose of the BNT162b2 mRNA COVID-19 vaccine for preventing severe outcomes in Israel: an observational study. *The Lancet*.

³⁶ Henley, J. “Netherlands imposes lockdown measures as Covid cases hit new high”, *The Guardian*, 12 Kasım 2021, <https://www.theguardian.com/world/2021/nov/12/partial-lockdown-in-netherlands-amid-record-covid-cases>

yerinde ağrı, kısa süreli ateş, vücut kırgınlığı, baş ağrısı gibi hafif semptomlardır. mRNA aşılarıyla (Pfizer-Biontech, Moderna) kısa sürede genellikle kendiliğinden geçen kalp kası iltihabı (miyokardit) ve adenoviral vektör (Johnson&Johnson-Janssen) aşılarıyla da tromboembolik olay gibi daha ciddi advers etkiler rapor edilmiştir.³⁷ Her aşının alerjik reaksiyon yapma potansiyeli olsa da anafilaksi gibi ciddi olaylar nadirdir. Amerikan ve Avrupa hastalık kontrol merkezleri aşıların advers etkileri konusunda kamuoyuna açık düzenli raporlar yayımlamaktadır.^{38 39} Birden fazla ve farklı mekanizmalarla etki gösteren aşıların bir arada bulunması da advers etki riskine karşı alternatifleri çoğaltmaktadır. Ruhsat otoriteleri, rapor edilen advers etkilerin aşıların kullanılmasında bir kısıtlamaya gidilmesini gerektirecek kadar sık olmadığını açıklamışlardır. Advers etki takibi aşılar kullanımında olduğu sürece, hatta daha ilerisinde de devam eden sürekli bir faaliyettir.

Aşı Karşıtlığı

Aşı olmaktan kaçınmanın, eğer ideolojik bir karşıtlığa dayanmıyorsa, olası istenmeyen etkiler ya da iğne korkusu gibi anlaşılır sebeplere bağlı olduğu kabul edilir. Ancak, günlük yaşam içinde “aşıdan kaçan” bireylerin kendi kendilerine ikna olarak aşı olmak için harekete geçmesi kolay olmaz. Doğru ilaç kullanımı ve tedaviye uyunc, tıp pratiği içinde her zaman aşılması gereken bir güçlük olmuştur. Hissedilir bir rahatsızlık olmadan doktora gidip ilaç tedavisine başlamak da bu bakımdan zordur. Aşıya teşvik edici uygulamalar bu bağlamda ele alınırsa zengin ülke hükümetlerinin aşı olma karşılığında vatandaşlarına para dahil farklı ödüller vermesi yadırganmamalıdır. Halk sağlığı açısından ise aşılama kısa zamanda mümkün olduğu kadar çok kişiyi aşılayarak kitlesel bağışıklığa ulaşma hedefinin gerçekleştirilmesidir. Dolayısıyla, bireysel fayda görülecek bir eylemin geniş perspektiften bakıldığında toplumdaki diğer kişilere karşı bir sorumluluğun da yerine getirilmesi olarak anlaşılması gereklidir. Böyle bir görev bilinciyle davranan kişiler, öncelikli olarak aşılanan geniş bir kitleyi oluştururlar.

Aşı kullanıma girmeden hemen önce Aralık 2020’de Norveç ve Kanada’da yapılan kamuoyu yoklamalarında katılanların %46-49’luk bir bölümü aşı olmaya kararlı olduklarını ifade etmişlerdir.⁴⁰ İlginç olarak, her iki ülkede de %30’luk bir kitle aşı olmayacaklarını beyan etmiştir. Bu tarihten 10 ay sonra, her iki

³⁷ Shay, D. K., Shimabukuro, T. T., & DeStefano, F. (2021). Myocarditis Occurring After Immunization With mRNA-Based COVID-19 Vaccines. *Journal of the American Medical Association - Cardiology*, Vol. 6(10), sf. 1115-1117.

³⁸ Centers for Disease Control and Prevention, Safety of COVID-19 Vaccines, 29 Aralık 2021, <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/vaccines/safety/safety-of-vaccines.html>

³⁹ European Centre for Disease Prevention and Control, COVID-19 Weekly Surveillance Reports, 4 Kasım 2021 <https://covid19-surveillance-report.ecdc.europa.eu>

⁴⁰ Jones, Sarah P, Imperial College London Big Data Analytical Unit and YouGov Plc. 2020, Imperial College London YouGov Covid Data Hub, v1.0, YouGov Plc, Nisan 2020 <https://ourworldindata.org/grapher/covid-vaccine-willingness-and-people-vaccinated-by-country?country=CAN~DNK~FRA~DEU~ITA~NOR~KOR~GBR~USA~AUS~FIN~JPN~SWE~ESP~SGP~NLD>

ülkede aşılı nüfusun oranı %69 ve %75'e ulaştığında aşılınmak istemeyenler %19 ve %17 düzeyinde bulunmuştur. Buna göre aşıya kuşkulu bakanların da neredeyse yarısı ikna olarak aşılınmış durumdadır. Benzer durumu Fransa için de söylemek olası. İdeolojik temelli aşı karşıtlığının en yüksek olduğu ülkelerden biri olan Fransa'da Ocak 2021'de yapılan kamuoyu yoklamalarında aşı olmaya karşı veya kararsız olanlar %64 gibi önemli bir oran oluşturmaktayken, Kasım 2021'de bu oran %22'ye kadar gerilemiştir. Bunda hükümet politikaları ve sivil toplumun yürüttüğü çalışmaların şüphesiz payı bulunmaktadır. Fransız Hükümeti Eylül ayında yürürlüğe giren bir uygulamayla sağlık başta olmak üzere kritik sektörlerde çalışanların aşılmasını zorunlu kılmıştır.⁴¹ Ardından, aşı olmayan üç bin sağlık görevlisine işten el çektirilmiştir. Toplumsal tepki çeken bu uygulamanın ertesinde özellikle kararsızların oranı ciddi şekilde azalmış görünmektedir. Fransa'da Kasım 2021 itibarıyla aşılı nüfus oranı %69'dur. Zorunlu aşılama veya aşı olmayanların bazı toplumsal hizmetlerden ek zorlayıcı koşullarla yararlanması gibi uygulamalar dünya genelinde yaygınlık kazanmaktadır. Asya, Afrika ve Güney Amerika'da aşıya erişimi sınırlı 10 düşük-orta gelirli ülkede, 44 binden fazla katılımcıyla yapılan bir araştırmada aşıya olan talep ve "kabullenme," karşılaştırma için kullanılan ABD ve Rusya'dan daha yüksek bulunmuştur.⁴² Bu durum değerlendirilirken, söz konusu ülkelerde aşıyla önlenabilir bulaşıcı hastalıkların hala önemli birer sağlık sorunu olmaya devam ettiği de dikkate alınmalıdır. Tersine, zengin ülkelerde gözlenen aşı karşıtlığı ise, aşıyla önlenen hastalıklar toplumsal hafızadan silindiğinden, daha kolay taraftar bulabilmektedir.

Aşıya çekingenliği kışkırtan en önemli faktör, ideolojik aşı karşıtlığıdır. Aşı olmaya zorlanmanın, kişinin otonomisini hiçe sayan biçimde yapılması temel insan hakları ve haysiyetine aykırıdır. İkna yerine zorlama aşı karşıtlığını besler. Modern toplumun insanı yabancılaştıran ve normlar dışına çıkmaya iten zorlayıcı bir yanı olduğu da bir gerçektir. Bu bakımdan bireysel özgürlüklere hassas ya da inançları nedeniyle aşı olmayan ya da aşının yararlı olmadığına -hatta zararlı olduğuna- inanan bir kısım bireylerin bu yönde talepleri olması anlaşılabilir. Hurafeler ve dezenformasyon da aşı karşıtlığını besleyen unsurlardandır. Sosyal medya üzerinden örgütlenen ve infodemi olarak adlandırılan yanlış haber trafiği pandemi koşullarının da etkisiyle toplum genelinde ciddi bir sorun haline dönüşmektedir. WHO öncülüğünde pandemide 'infodemi' yönetişimi konusunda bir girişim başlatılmış ve 132 hükümet ve bölgesel kuruluş bir ortak manifesto yayımlayarak kanıta dayalı bilimsel görüşlerin baskın hale gelebilmesi

⁴¹ BBC, "Covid-19: France suspends 3,000 unvaccinated health workers", *BBC*, 16 Eylül 2021, <https://www.bbc.com/news/world-europe-58581682>

⁴² Solis Arce, J. S., Warren, S. S., Meriggi, N. F. et al. (2021). COVID-19 vaccine acceptance and hesitancy in low- and middle-income countries. *Nature Medicine*, Vol. 27(8), sf. 1385-1394.

için “sağlıklı” bir iletişim ortamının önemine dikkat çekmiştir.⁴³ Temelini ifade ve basın özgürlüğü ile en yüksek etik ve basın-yayın ilkelerinin oluşturacağı, haber alma hakkı ve gazetecilik mesleğinin korunduğu, medya okur-yazarlığının ve bilime güvenin destekleneceği bir platform kurulması hedeflenmektedir. Ancak, bu girişimin hayata geçirilmesi önümüzde uzun bir yol olduğu görülmektedir. Sosyal medya kuruluşlarının da infodeminin önlenmesi için kendi üzerlerine düşeni yerine getirmeleri önemlidir. Yanlış inançları söküp atabilmek o inançları yerleştirmekten daha zordur. İnternet trafiği incelendiğinde yanlış-gerçek, spekülasyon ya da yanlış bilgi paylaşımlarının çok daha fazla tekrarlandığı, bir anlamda toplumda pekiştirici etki yaptığı gösterilmiştir.⁴⁴ Bilimsel kanıta dayalı görüşlerin paylaşılma frekansı ise daha azdır.

Son tahlilde, dünya geneline bakıldığında, herkese yetecek kadar etkili ve güvenli olduğu anlaşılan aşı bulunduğu ancak, hakkaniyetli ve adil bir şekilde ihtiyacı olanlara ulaştırılamadığı görülmektedir. Aşırı hasretle bekleyen ancak bulamayanların yanında, aşıya kolayca erişebilecek iken ideolojik ya da psikolojik nedenlerle reddedenler ciddi bir tezat oluşturmaktadır. Bu çerçevede WHO Genel Direktörü Dr. Tedros A. Ghebreyesus’un,⁴⁵ pandeminin başında söylediği “herkes güvende olmadıkça kimse güvende olamaz” deyiminin anlamı daha iyi anlaşılmaktadır.

⁴³ Cross-Regional Statement on “Infodemic” in the Context of COVID-19 https://onu.delegfrance.org/IMG/pdf/cross-regional_statement_on_infodemic_final_with_all_endorsements.pdf

⁴⁴ Vosoughi, S., Roy, D., & Aral, S. (2018). The spread of true and false news online. *Science*, Vol. 359(6380), sf. 1146-1151.

⁴⁵ Tedros A. Ghebreyesus (2020) Twitter, <https://twitter.com/DrTedros/status/1333124557071323136?s=20>

BATI BALKAN ÜLKELERİ AB'YE ÜYE OLABİLECEK Mİ?

Dr. Demir Murat Seyrek

Avrupa Demokrasi Vakfı Kıdemli Danışmanı

Arnavutluk, Bosna Hersek, Karadağ, Kosova, Kuzey Makedonya ve Sırbistan olmak üzere 6 ülkeden oluşan Batı Balkanlar, 21 Haziran 2003 tarihinde Selanik'te gerçekleşen Avrupa Birliği (AB) zirvesi ile tam üyelik vizyonuna kavuştu. Bu tarihten itibaren inişli çıkışlı ilerleyen AB-Batı Balkanlar ilişkilerinde 2021, AB üyelikleri konusunda somut adımlar bekleyen tüm Batı Balkan ülkeleri için tam anlamıyla hayal kırıklığı yaratan bir yıl oldu.

AB, bu ülkelerin geleceklerinin AB içerisinde olduğunu vurgulamaya devam etse de üyelik için bir tarih ve somut bir perspektif belirlemekten kaçınıyor. Katılım müzakereleri, Karadağ ile 2012'de, Sırbistan ile 2014 yılında başlarken, 2020 Mart ayında karar alınmasına rağmen Arnavutluk ve Kuzey Makedonya ile resmi müzakereler henüz başlamadı. Bosna Hersek ve Kosova ise potansiyel aday ülke olarak, AB tarafından üyelik süreçleri ile ilgili yeni adımlar atılmasını bekliyor.

Katılım müzakereleri devam eden ülkeler dahil olmak üzere, AB'nin Batı Balkan ülkelerine üyelik için bir tarih vermekten kaçınması ve sürecin sürüncemede kalması bu ülkelerin de Türkiye gibi bekleme odasına alındığı izlenimini veriyor. Ancak Türkiye ile Batı Balkanlar arasındaki en büyük fark, AB üyesi hiçbir ülkenin bu ülkelerin 'Avrupalılıklarını' ve tam üyelik perspektiflerini sorgulamaması. Süreç, Batı Balkanlar için uzun sürecek gibi dursa da Türkiye örneğinde olduğu gibi bu ülkelerin üyeliklerine temelden güçlü bir karşı çıkış bulunmuyor. Elbette Batı Balkanlar genişlemesine şüpheci bakan ülkeler var ama bu ülkelerin bölge ile ilgili söylemlerini, Türkiye'nin üyeliğine karşı çıkanlar ile karşılaştırmak mümkün değil.

Batı Balkanlar, sıcak çatışmaya geri dönme olasılığı olan sınır ve toprak anlaşmazlıklarının ve etnik sorunların olduğu, siyasi anlamda istikrarsızlığın devam ettiği bir bölge. Batı Balkan ülkeleri, demokratikleşme, hukukun üstünlüğü, temel hak ve özgürlükler ve yolsuzlukla mücadele gibi konularda hala ciddi sorunlar yaşıyor. Bölgedeki istikrarsızlığın artması ve Rusya ile Çin'in bölgedeki nüfuzunu arttırma çabaları potansiyel olarak AB için çok büyük bir tehdit. Bu anlamda, bu ülkeler için AB üyelik perspektifi ve AB'nin bu perspektif konusunda ciddi olduğunu göstermesi hem AB için hem de bölgenin geleceği için çok önemli. Ancak 2021 sonu itibarıyla gelinen noktada, AB'nin bu perspektif konusunda ne kadar ciddi olduğu ile ilgili soru işaretleri hiç olmadığı kadar artmış durumda.

Batı Balkan Ülkelerinin AB Süreci ile İlgili Son Durum

a. Arnavutluk

Arnavutluk, 2009 yılında AB'ye üyelik başvurusunda bulundu. Ülkeye, 2014 yılında AB tarafından resmi adaylık statüsü verildi. 2020 yılında katılım müzakerelerinin başlaması kararı alınmasına rağmen müzakereler henüz resmen başlamadı. Süreç, AB, Arnavutluk ve Kuzey Makedonya'nın katılım süreçlerinin birlikte ilerlemesine karar verdiği ve Kuzey Makedonya ile müzakerelerin resmen başlaması Bulgaristan engeline takıldığı için ilerleyemiyor. Avrupa Komisyonu ülkenin katılım müzakerelerinin resmen başlatılması için gerekli kriterleri yerine getirdiğini vurgulamaya devam ederken, AB için ülkedeki en sorunlu konuların başında ifade özgürlüğü geliyor.

b. Bosna Hersek

Bosna Hersek, 2016 yılında AB'ye üyelik başvurusunda bulundu. Ülkenin resmi adaylık statüsü elde etmesi için AB tarafından belirlenen 14 öncelikli alanda ilerleme kaydetmesi gerekiyor. AB tarafından belirlenen bazı öncelikler anlamında adımlar atılsa da siyasi kriterler, kamu yönetimi reformu, hukukun üstünlüğü, yolsuzluk ve organize suçlar ile mücadele ve temel haklar ve özgürlükler gibi pek çok önemli konuda sorunlar devam ediyor. Bosna Hersek'te siyasi istikrarsızlık ve sorunlar da son dönemde artarak yeniden çatışma riskinin olduğu bir noktaya ulaştı. Bu nedenle, ülkedeki Avrupa Birliği Barış Gücü'nün (EUFOR) görev süresi de Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından bir yıl daha uzatıldı.

c. Karadağ

Karadağ, 2008 yılında AB'ye üyelik başvurusunda bulundu. Ülkeye, 2010 yılında AB tarafından resmi adaylık statüsü verildi ve katılım müzakereleri 2012 yılında başladı. Batı Balkanlar'da AB'ye üyelik yolunda en çok mesafe kaydeden ülke olan Karadağ ile bugüne kadar 33 müzakere faslı açıldı ama bunlardan sadece 3 tanesi geçici olarak kapatıldı. Üyelik yolunda ilerleme kaydetmesine rağmen, AB tarafından Karadağ'ın üyeliği ile ilgili bir resmi bir tarih verilmiyor. AB için ülkedeki en sorunlu konuların başında yolsuzlukla mücadeleye karşı yeterince siyasi iradenin olmaması geliyor.

d. Kosova

Kosova, AB'ye katılım için potansiyel aday statüsünde. Kosova ile AB arasında imzalanan ortaklık anlaşması 2016 yılından beri yürürlükte. Ülkenin bağımsızlığının, 5 AB üyesi ülke (Güney Kıbrıs Rum Yönetimi, Yunanistan, Romanya, Slovakya ve İspanya) ve 2 Batı Balkan ülkesi (Bosna Hersek ve Sırbistan) tarafından

tanınmaması, ülkenin AB sürecinin önündeki en büyük engeli teşkil ediyor. Aynı nedenle, Kosova, gerekli kriterleri yerine getirmesine karşın vize serbestisi sürecinden dışlanan tek bölge ülkesi. AB'ye göre, ülkenin siyasi istikrar, kamu yönetimi reformu, yargı sistemi ve yolsuzluk ve organize suçlar ile mücadele gibi pek çok konuda adım atması gerekiyor. Bunun yanında, Kosova'nın üyelik için Sırbistan ile ilişkilerini de normalleştirmesi gerekiyor.

e. Kuzey Makedonya

Kuzey Makedonya, 2004 yılında AB'ye üyelik başvurusunda bulundu. Ülkeye 2005 yılında AB tarafından resmi adaylık statüsü verilmesine rağmen, üzerinden geçen 16 yılda katılım müzakereleri başlayamadı. Öncelikle adı nedeniyle Yunanistan vetosuna takılan ülke, Kuzey Makedonya adını almasının ardından AB sürecinin hızlı ilerleyeceğini düşünse de bu kez de Bulgaristan engeline takıldı. 2020 yılında alınan katılım müzakerelerinin başlaması kararına karşın, Kuzey Makedonya ile müzakereler henüz resmen başlamadı. Bulgaristan, daha önce AB genişleme tarihinde hiç karşılaşmadığımız nedenlerle Kuzey Makedonya ile üyelik müzakerelerinin başlamasını engelliyor. Önce adı sorgulanan ülkenin şimdi de dili, tarihi ve etnik kimliği Bulgaristan tarafından sorgulanıyor. AB'ye göre ülke, üyelik sürecini ilgilendiren neredeyse her alanda önemli yol kat etmiş durumda.

f. Sırbistan

Sırbistan, 2009 yılında AB'ye üyelik başvurusunda bulundu. Ülkeye, 2012 yılında AB tarafından resmi adaylık statüsü verildi ve katılım müzakereleri 2014 yılında başladı. Sırbistan ile bugüne kadar 18 müzakere faslı açıldı ve bunlardan sadece 2 tanesi geçici olarak kapatıldı. 2019 yılından beri Sırbistan ile yeni müzakere faslı açılmadı. AB için ülkedeki en sorunlu konular siyasi polarizasyon, yargı sistemi ve temel haklar. Bunların yanında, Sırbistan'ın üyelik için Kosova ile ilişkilerini de normalleştirmesi gerekiyor.

AB-Batı Balkanlar Zirvesi

2021 yılındaki AB-Batı Balkanlar zirvesi 6 Ekim'de Slovenya'da yapıldı. Batı Balkanlar'ın AB süreci hem Slovenya Dönem Başkanlığı hem de Avrupa Komisyonu'nun Komşuluk ve Genişlemeden Sorumlu Üyesi Olivér Várhelyi'nin öncelikleri arasında olmasına karşın, bu zirvede Batı Balkan ülkelerinin üyelik süreci ile ilgili hiçbir somut adım atılmadı. AB, bölgenin üyelik perspektifini net bir şekilde tekrar onaylamakla yetindi.

Zirveden çıkan en somut karar, AB'nin Batı Balkanlar'a yönelik 30 milyar euroluk Ekonomi ve Yatırım Planı'nı onaylaması oldu. 9 milyar eurosu hibe olarak verilecek bu fonun, bölgenin kalkınmasında ve ekonomik olarak da AB standartlarına

erişmesinde önemli rol oynaması bekleniyor. Fonun bölge ülkelerine dağıtılması, hukukun üstünlüğü konusunda somut ilerlemeler, sosyo-ekonomik reformlar ve Avrupa değerlerine bağlılık gibi ön şartlara bağlı olacak. AB sürecindeki reformlar ve bunların uygulanması anlamında somut adımlar atan ülkeler, AB tarafından ekonomik olarak daha fazla desteklenecek.

AB-Batı Balkanlar arası ilişkilerin önemi nedeniyle, AB-Batı Balkanlar zirvelerinin de bir sonraki zirve 2022 yılında olmak üzere her yıl yapılması kararlaştırıldı. Ancak, bölgenin öneminin tekrar vurgulanması, AB üyelik perspektifinin tekrar onaylanması ve kabul edilen ekonomik plana rağmen hem bölge ülkeleri hem de bölge ülkelerinin en kısa sürede AB'ye üye olmasını destekleyen AB üyesi ülkeler, 2021 zirvesini hayal kırıklığı olarak değerlendiriyor.

Batı Balkanları'nın Üyelik Sürecine Şüpheli Bakışın Nedenleri

AB'nin Batı Balkanlar ile ilgili tarihi bir hata yaptığı ile ilgili analizler çoğunlukta olsa da sürecin yavaş işleminin haklı nedenleri de var. Son dönemde, AB'de genişlemeye karşı şüpheli bakış oldukça artmış durumda. 2004 yılında ve sonrasında AB'ye üye olan Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin önemli bir kısmı ya istenen seviyeye gelemedi ya da hızlı bir ilerlemenin ardından AB değerleri anlamında hızlı bir geri gidiş yaşadı. Özellikle son yıllarda Polonya ve Macaristan'da yaşananlar AB için adeta varoluşsal bir tehdit noktasına gelmiş durumda. Bu ülkelerin AB hukukunu bile tanımaz bir noktaya gelmesi ve "özgürlükçü olmayan demokrasi" modelini benimsemeleri, bir yandan AB'nin genel işleyişini, diğer yandan da AB değerlerini tehdit eden bir seviyeye ulaştı.

Bu ülkelerin hızlı bir şekilde AB üyesi olmaları, siyasi bir tercih idi. Tüm yaşanan sorunlara rağmen, AB üyeliği, bölgenin demokratikleşmesi ve Rus tehdidinden korunması anlamında tarihi bir adım oldu. Aynı durum Batı Balkanlar için de geçerli olsa da "genişleme yorgunluğu", AB'nin reform ihtiyacı ve bazı ülkelere güçlenen aşırı sağ ve popülist hareketler nedeniyle benzer bir siyasi tercihin hızlıca yapılması zor görünüyor. AB, geline nokta artık çok daha dikkatli davranmak mecburiyetinde. Bu nedenle, Batı Balkanlar için süreç oldukça zorlu olacak.

Batı Balkanlar ile ilgili sürecin yavaş işliyor olması ve 2021 Batı Balkanlar zirvesinden genişleme anlamında somut bir adım çıkmamasının önemli bir nedeni de Fransa. Halkın çoğunluğunun genişlemeye karşı olduğu gerçeği göz önüne alınca, Emmanuel Macron'un 2022'de yapılacak olan cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesi somut bir adım atması siyasi bir intihar olurdu. Toplumdaki genişleme karşıtlığı bu seviyede olduğu sürece seçim sonrasında da kim cumhurbaşkanı olursa olsun Fransa'nın genişleme anlamında çok istekli olmayacağı kesin. Bu anlamda Fransa, Batı Balkanlar'ın AB sürecinin önündeki en büyük engellerden biri olmayı önümüzdeki süreçte de sürdürebilir.

AB ve Bölge İçin Riskler

Geleneksel nokta hem AB'nin hem de bölgenin geleceği için önemli bir risk oluşturuyor. Bosna Hersek'te son aylarda yaşananlar, bölgedeki anlaşmazlıklar ve etnik sorunların her an sıcak çatışmaya dönüşme riski taşıdığını herkese tekrar hatırlatmış oldu. Bölgenin çatışma ortamına ve istikrarsızlığa sürüklenmesi, AB'nin güvenliği için de büyük bir tehlike. Batı Balkanlardaki istikrarsızlık, hem radikal grupların AB ülkelerini de tehdit edecek şekilde güçlenmesine hem de farklı ülkelerin bölgedeki nüfuzunu artırmasına neden olabilir. Özellikle Rusya ve Çin'in bölgedeki etkinliği bir süredir AB ülkelerini rahatsız ediyor. Bölgedeki istikrarsızlık, Avrupa için çok stratejik bir bölgede AB ve Batı karşıtı aktörlerin güç kazanmasına neden olabilir.

Batı Balkan ülkelerinin AB sürecini destekleyen ülkelerinin en güçlü argümanı da zaten olası istikrarsızlığın AB için oluşturduğu tehdit. Rusya ve Çin'in AB'nin oluşturacağı bir boşluğu hemen dolduracağı düşünülüyor. Son yıllarda, AB ülkelerindeki pek çok analist ve siyasetçi tarafından bu ülkelerin yanına Türkiye de ekleniyor. Bölge ülkelerinin AB ve NATO üyeliklerine en başından beri tam destek veren Türkiye'nin adının son yıllarda bölgedeki sorunları AB ve NATO'yu zayıflatmak için fırsat gören Rusya ve Çin ile birlikte anılmaya başlaması, not edilmesi gereken önemli bir nokta.

Önümüzdeki Dönem İçin Beklentiler

Batı Balkan ülkelerinin AB sürecinin 2022 yılında da hızlanması beklenmiyor. Önümüzdeki dönemde gerçekleşebilecek en somut gelişme, Arnavutluk ve Kuzey Makedonya ile katılım müzakerelerinin resmen başlaması olabilir. AB, Bulgaristan ve Kuzey Makedonya arasındaki sorunların belirli ölçüde de olsa giderilmesi ve Bulgaristan'ın katılım müzakereleri ile ilgili vetosunu kaldırması için yoğun bir çaba harcıyor.

Batı Balkanlar'ın AB ile entegrasyonunu, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) de destekliyor. Bu destek Biden ile birlikte daha da üst düzeye çıktı. ABD için Batı Balkan ülkelerinin AB'ye katılımı, bölgenin kalıcı olarak Batı dünyasının bir parçası olması anlamına geliyor. Bu süreçte, Rusya ve Çin ise bunu engellemek için çaba gösteriyor. 2 ülke de son yıllarda bölgedeki siyasi, ekonomik ve kültürel etkilerini artırıcı adımlar atmaya çalışıyor.

Anlaşmazlıklar ve etnik sorunların devam ettiği Batı Balkanlar, önümüzdeki dönemde küresel güç mücadelesinin önemli sahnelerinden biri haline gelebilir. Bu durumu değiştirip bölgeye istikrar getirecek tek gelişme AB'nin bölge için daha somut bir üyelik perspektifi belirlemesi olabilir. Almanya'daki yeni hükümetin bu konuda net bir tavır alması ve Fransa'yı da ikna etmesi kısa vadede tek çözüm ihtimali gibi duruyor. Ancak bunu sağlamak çok kolay olmayacak.

Son yıllarda yaşanan hayal kırıklıklarına rağmen, Batı Balkan ülkeleri hala AB sürecini bölge için tek gelecek alternatifi olarak görmeye devam ediyor. AB, gerekli vizyonu ortaya koymayı başaramazsa, bunun önümüzdeki yıllarda değişmesi mümkün. Bölge ülkelerinin demokratikleşme süreci için de “AB çıpası” hala en güçlü faktör. Bu ülkelerdeki iç dinamikler, içten gelen bir demokratikleşme hamlesini sağlamak için yeterli değil. AB’nin bu gerçeği görerek ve “AB çıpası” ortadan kalktıktan sonra Türkiye’de yaşananları da unutmadan, bölge ile ilgili politikalarını şekillendirmesi gerekiyor.

DİJİTAL PARANIN GELECEĞİ

Rıza İhsan Kutlusoy

İş Yatırım Menkul Değerler A.Ş.
Genel Müdürü

Mete Gorbon

İş Yatırım Menkul Değerler A.Ş.
Kurumsal Finansman Direktörü

İdil Er Kurucu

İş Yatırım Menkul Değerler A.Ş.
Kurumsal Finansman Müdürü

Şant Manukyan

İş Yatırım Menkul Değerler A.Ş.
Uluslararası Piyasalar Direktörü

Dağlar Özkan

İş Yatırım Menkul Değerler A.Ş.
Uzman Araştırma Yardımcısı

Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından yapılan sınıflandırmaya göre dijital olarak bir değeri temsil eden varlıklar ‘dijital para birimi’ olarak adlandırılmaktadır.¹ Dijital para birimlerinden bazıları itibari para cinsinden tanımlanabilir iken (e-para, PayPal vb.), bazıları da bu şekilde tanımlanamayan daha genel bir sınıfı temsil etmekte ve ‘sanal para birimi’ (SPB) olarak adlandırılmaktadır.^{2 3} İtibari paranın elektronik temsili olan, dolayısıyla değeri merkez bankası para politikaları ile belirlenen e-para bu özellikleri ile SPB’lerden ayrılmaktadır. SPB’ler bir kişinin ya da kuruluşun yükümlülüğü değildir ya da bir otorite tarafından desteklenmemektedir. SPB’lere bir değer atfedilmesinin tek nedeni kullanıcıların ürün ya da hizmet alımında SPB’lerin kullanılacaklarına ya da belli bir itibari para birimi karşılığında takas edebileceklerine dair inançlarıdır. Önceden belirlenmiş algoritmik kurallara dayanan SPB arzını, hiçbir kişinin ya da otoritenin tek başına belirleme yetkisi bulunmamaktadır.

SPB’ler arasında dış dünyayla bağlantısına göre çevrilebilen ve çevrilemeyen (online oyun paraları gibi) çeşitler mevcuttur. Çevrilebilen para birimleri, kendi içinde merkezi ve merkezi olmayan olarak ikiye ayrılmaktadır. Merkezi olmayanlardan, doğrulama sistemi olarak şifre bilimi kullananlara da kripto para (Bitcoin, Ethereum vb.) adı verilmektedir. Merkezi olmayan sistemde bütün katılımcılar kaydedilen işlemleri kendilerinde mevcut olan kopyadan kontrol edebildikleri için merkezi bir otoriteye güven duymalarına gerek kalmamaktadır.

¹ Adrian, T., Mancini, T., “A New Era of Digital Money”, *IMF*, Haziran 2021, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2021/06/online/digital-money-new-era-adrian-mancini-griffoli.htm>

² Avrupa Merkez Bankası Kamu Açıklamaları, Şubat 2018.

³ Üzer, B., “Sanal Para Birimleri”, *TCMB Uzmanlık Tezi*, Eylül 2017, <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/f4b2db90-7729-4d94-8202-031e98972d0f/Sanal+Para+Birimleri.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-f4b2>

Sanal para birimleri, finansal erişimi güçlendirmeleri, işlem bilgilerinin güvenilirliği, düşük işlem maliyetleri ve işlem hızı gibi faydaların yanında, anonimlik özelliği ile yasal takipten sakınılmasının sağlanması, vergi kaçırma ve suç işleme amaçlı kullanımlar gibi riskleri de beraberinde getirmektedir. Ayrıca SPB'ler, itibari para statüsünde olmadıkları için hiç bir iş yeri, alacağı karşılığında SPB kabul etmek zorunda değildir. SPB işlemlerine ilişkin yasal bir çerçeve henüz netleşmediği için kullanıcılar beklenmedik yasal zorunluluklarla karşı karşıya kalabilir ve yaptıkları işlemler yasadışı ya da gerçekleştirilemez işlemler olarak nitelendirilebilir. Dezavantajları ve risklerinden yola çıkılarak, birçok SPB yüksek oynaklık sebebiyle güvenilir bir ödeme aracından daha ziyade yatırım ya da spekülasyon aracı olarak kullanılmaktadır.

Kripto Paraların Geleceği

2008 bankacılık krizi sonrası bankacılık sistemine güven kaybı ve e-ticaretin gelişmesi geleneksel finans sisteminin dışında, kanun uygulamalarına dirençli ve anonimlik sağlayan kripto paralara yönelimi tetiklemiştir. Arzı algoritmik kısıtlara tabii olabilen kripto paralar finansal baskılama ortamında getiri arayan yatırımcıların ilgisini çekmiştir.

Kripto paraların kağıt para gibi devlet itibarından ya da değerli madenler gibi maden değerinden kaynaklı bir değeri olmayıp, değerleri, kullanıcılarının onları bir değiş tokuş aracı olarak kabul etmelerinden ya da bir emtia gibi görmelerinden kaynaklanmaktadır. Yani kripto paraların değeri, piyasada anlık olarak arz ve talep koşullarına göre belirlenmektedir.

Bunca ilgiye rağmen ödemelerde kullanılmayan kripto paraların yakın gelecekte itibari paranın yerini alması düşünülmemektedir.⁴ Risk seven yatırımcılar için spekülatif bir yatırım aracı olmanın ötesinde bir rol oynayacakları konusunda şüpheler artmaktadır.

Kripto paraların geleceğini değerlendirirken akla ilk gelen başlık kamu otoritelerinin tavrının ne yönde gelişeceği. Önde gelen ülkelerin kripto piyasalarına yönelik tavrının geleneksel finansal sistemini tehdit etmeyerek ve vergilendirme yoluyla bir şekilde düzenlemek ya da Çin'in yaptığı gibi doğrudan savaş açmak şeklinde olduğunu görmekteyiz. Yakın gelecekte Bitcoin'i resmi para birimi olarak tanıyan El Salvador ve kripto varlıkların vergilendirilmesi konusunda yatırımcı dostu tavrı alan Portekiz, Kıbrıs, Malta ve Singapur⁵ gibi ülkelerin belirleyici olması beklenmemektedir.

⁴ *Ibid.*

⁵ Sirois, A., "7 Most Crypto-Friendly Countries for Bitcoin Investors", *Nasdaq*, 30 Haziran 2021, <https://www.nasdaq.com/articles/7-most-crypto-friendly-countries-for-bitcoin-investors-2021-06-30>

Bu konuda en radikal tavrı alan Çin, kripto paralara 2014 yılından bu yana savaş açmış durumdadır. Ülkede kripto madencilik faaliyetlerinin yasaklandığını, kripto borsalarının ve her türlü transfer hizmeti veren kuruluşların kapatıldığını, kripto para işindeki şirketlere pazarlama dahil her türlü hizmetin engellendiğini görmekteyiz.⁶ Çin devlet kurumları, kripto para birimlerinin spekülâtif ticaretinde "yüksek basınçlı" bir baskıyı sürdürmek için yakın çalışacaklarının altını çizmektedirler. Merkez Bankası Dijital Parası geliştirmek ve bu amaca yönelik olarak blok zincir gibi teknolojilerden yararlanma konusunda öncü olan Çin devleti, ekonomik ve siyasi istikrar adına kendi kontrolü dışında bir parasal sistemin gelişiminin önünü tıkkıyor, kripto üzerinden yaşanan sermaye çıkışlarına alan tanımak istemiyordur.

Gelişmiş ekonomiler, kripto paraların yasal olduğunu kabul edip, genel geçer para olma iddiasını reddetmektedir. ABD ve AB'de kripto paraların elektronik ödemelerde kullanımına yönelik kısıtlama olmasa dahi, para politikasını veya geleneksel finansal sistemi tehdit edebilecek uygulamaların ehlileştirilmesi hedeflenmektedir.

Bu ehlileştirme amacı kapsamında politika yapıcılarının mücadele etmek istedikleri bazı uygulamalar söz konusudur. Bunların başında 'stabil kripto paralar' gelmektedir. Stabil kripto paralar, değerleri resmi para birimlerine dayandığı için, parasal sistemi karmaşıklaştıran, para politikasının alanına giren bir varlık olarak değerlendirilmektedir. Benzer şekilde bazı merkeziyetsiz finans (DeFi) uygulamaları ve yasadışı faaliyete alan açtığı düşünülen anonimlik özellikleri de yasa koyucuların hedefindedir.

Sonuçta gelişmiş ülkelerde kripto paraların bir yatırım aracı olarak geleneksel sistemle beraber var olması konusunda ciddi itirazlar olmadığını, regülasyon ve vergilendirmenin hedeflendiği söylenebilir. 2021 yılı içerisinde ABD'de merkez bankası Fed, yatırımcıları temsil eden ABD Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu ("SEC") ve Hazine'nin vergilendirme ve regülasyon konusunda istekli olduğunu görmekteyiz. Kripto kullanımıyla vergi kaçırma vakalarını tespit etmek ve yatırımcıların kripto yatırımlarından sermaye getiri ve zararlarını kaydetmelerini kolaylaştırma yolunda adımlar atılması gündemdedir.⁷

Gelişmiş ülkelerdeki kripto sektör temsilcileri de, regülasyonun kripto yatırımlarına güveni artıracığını düşünmektedir. Fakat, anonimliğin zayıflatılmasına yönelik talepler ve DeFi faaliyetlerine yönelik yasa koyucuların olumsuz görüşleri sektörde huzursuzluk yaratmaktadır.

⁶ Browne, R., "China's central bank says all cryptocurrency-related activities are illegal, vows harsh crackdown", CNBC, 24 Eylül 2021, <https://www.cnbc.com/2021/09/24/china-central-bank-vows-harsh-crackdown-on-cryptocurrency-industry.html>

⁷ Haar, R., "U.S. Officials Send Mixed Messages on Crypto Regulation As China Pumps the Brakes. Here's What It All Means for Investors", *Time*, 2 Kasım 2021, <https://time.com/nextadvisor/investing/cryptocurrency/crypto-regulation-talks-heat-up/>

Türkiye’de oldukça gelişmiş bir kripto para yatırım ekosistemi bulunmaktadır. Zayıf para birimi ve getiri arayışı, Türkiye’yi kripto paralara en çok ilginin olduğu ülkelerden biri haline getirmiştir.

Öte yandan Türkiye’de kamu otoriteleri için regülasyon, yatırım fonları ve vergilendirme tarafında geriden gelmektedir. 2021 Nisan ayında yayımlanan yönetmelikle, TCMB kriptoların ödemelerde doğrudan ya da dolaylı kullanımına yasak getirmiştir. Kripto paraları geleneksel finans sisteminden tecrit etmeye, ancak kripto yatırım ekosisteminin kendi içerisinde sürmesine yönelik bir yaklaşım görülmektedir. Türkiye’nin kripto vergilendirilmesi küresel trendleri izleyerek adım atması beklenilmektedir.

Yasal düzenlemenin konuşulduğu ancak ödemelerde kripto kullanımına kısıtlama gelmeyen gelişmiş ülkelerde kriptoların “para gibi” kullanımının yaygınlaşması yönünde çabalar, genellikle büyük teknoloji şirketleri üzerinden yaşanmaktadır. Facebook, uluslararası ödemeleri kolaylaştırmak ve transfer maliyetlerini kaldırmak amacıyla Diem’i (eski adıyla Libra) tasarlama sürecindedir. Diem, bir ‘stable coin’ olarak tasarlandığı için, yani ABD Doları gibi bir itibari para (fiat para) rezervine dayalı olduğu için, Bitcoin’in aksine değer dalgalanmalarına şahit olmayacak ve bu sayede uluslararası ödemelerde önemli bir paya sahip olabilecektir. 19 Ekim 2021 itibarıyla Facebook, dijital para cüzdanı Novi’nin ilk testlerine (ilk etapta dar kapsamlı olarak Guatemala ve ABD bölgelerinde) başladı. ABD’li sinema salonu şirketi AMC, yakın zamanda Bitcoin ödemeleri kabul edeceğini açıklamıştır. PayPal platformlarında kripto alımına izin verilmektedir. Tesla’nın Bitcoin ödemeleri kabul etme konusunda çabaları ise henüz istikrarlı hale gelmemiş durumdadır.

Facebook gibi platformların tasarladıkları kripto paraları eleştirenler de vardır.⁸ Kriptoların ödemeler tarafında büyümesine soğuk bakanlar geleneksel bankacılık sistemini tamamen aradan çıkarmak yerine, Facebook’un sistem içerisinde elektronik bir banka altyapısı kurmasının daha verimli olacağını söylemektedir. Resmi makamlar ödeme aracı tarafına itiraz ederken, akademi ve iş dünyası kriptoların yatırım aracı tarafına daha olumlu bakmaktadır. Özellikle resmi para birimleri zayıf olan ülkelerde kişilerin Bitcoin yatırımlarının yerel hisse ve tahvillerden daha anlamlı olabileceği değerlendirilmektedir. AB ve Kanada, geleneksel finans sistemi içerisinde hareket eden yatırımcılara kripto erişimini kolaylaştıracak olan borsa yatırım fonlarına (BYF) izin vermiştir. ABD’de ise 16 Ekim 2021 tarihinde SEC’nin ilk Bitcoin Futures BYF onayı verilmiştir. Eğer bu fonlar başarılı şekilde ilerleyebilirse, spot Bitcoin’e dayalı BYF’ler için de iyi bir örnek oluşabilir. Kurumsal yatırımcıların da Bitcoin’e dolaylı da olsa yatırım

⁸ Grundfest, J. A., “Stanford Law Professor Grundfest on Hurdles for Facebook’s Proposed Cryptocurrency Libra”, *Stanford Law School Blog*, 20 Haziran 2019, <https://law.stanford.edu/2019/06/20/stanford-law-professor-grundfest-on-hurdles-for-facebooks-proposed-cryptocurrency-libra/>

yapmasına imkan tanıyan bu finansal ürünler ile yakın dönemde kripto para piyasasında hareketli günler yaşanabilir.

Kripto paraların geleceğinin hala oldukça belirsiz olduğunu görmekteyiz. Destekçileri sonsuz potansiyeli olan bir finansal buluştan söz ederken, karşıtları ise stabil kripto paraların, merkeziyetsiz finansın ve anonimliğin yarattığı risklere odaklanmaktadır.

Yakın gelecekte kriptoların itibari para birimlerinin yerini alması beklenmektedir. Kripto paraları niş yapan bazı özelliklerin kırıldığı, merkeziyetsiz finans faaliyetlerinin sınırlandığı ancak kripto paraların elektronik ödemelerde kullanım ve yatırım aracı fonksiyonlarının gelişmesine izin verildiği bir mutabakatın, dünyanın önemli bölümünde yaygınlaştığını görebiliriz. Eswar Prasad'a⁹ göre, devletlerin yarattığı para her zaman bir değer saklama aracı olarak kullanılırken, kripto paralar ise sıklıkla ödemeye aracılık hizmeti için kullanılacaktır. Yani paranın üç temel fonksiyonu (mübadale aracı olma, ölçü birimi olma ve değer saklama aracı olma), tek bir para cinsi ile yerine getirilmeyecek ama bu özellikler farklı para cinsleri içinde paylaştırılacaktır.

Kripto paralara yönelik en büyük tehlike, bu paraların kullanımının kara para işlemlerine açık olması dolayısıyla devletler tarafından yasaklanması ya da tıpkı İsviçre bankalarına yönelik aksiyonda olduğu gibi hesapların isimlendirilmesinin talep edilmesi olasılığıdır. Bu gerçekleştiği anda, bu paralar bir anda çok büyük değer kayıpları ile karşılaşabilir, hatta değersiz kalabilirler.¹⁰

Merkez Bankası Dijital Parası

Dijital para kavramı kapsamında son dönemde kripto paralar kadar gündemde olan bir diğer konunun Merkez Bankası Dijital Paraları (MBDP) olduğunu görmekteyiz. Özetlemek gerekirse, merkez bankaları tarafından tıpkı nakit para gibi merkez bankası üzerinde hak temsili anlamına gelen, nakit paranın yerini kısmen alması hedeflenen, kripto para teknolojisinin bazı özelliklerinden yararlanabilecek yeni bir dijital paranın nasıl tasarlanıp geleneksel sisteme entegre edileceği tartışılmaktadır.

Geleneksel paralar, merkez bankalarının aldığı kararlar doğrultusunda değer kaybedip kazanırken, kripto paraların değerini yalnızca piyasalar belirlemektedir. Bu yüzden de merkez bankaları, kripto paraları finansal istikrarı tehdit eden bir

⁹ Prasad, E. S. (2021), *The Future of Money: How the Digital Revolution is Transforming Currencies and Finance* (Harvard University Press, Cambridge).

¹⁰ Eğilmez, M., "Kripto Paralar, Bitcoin ve Blockchain", *MahfiEğilmez.com*, 11 Kasım 2017, <https://www.mahfiegilmez.com/2017/11/kripto-paralar-bitcoin-ve-blockchain.html>

unsur olarak görmektedir. Çünkü bir ülkedeki kripto para kullanıcı sayısı arttıkça, merkez bankalarının ekonomi politikası belirlemedeki yetkinliği azalmaktadır.

Uluslararası Ödemeler Bankası'na (BIS) göre, nakitten dijitale yönelimde kamusal faydayı korumak isteyen küresel merkez bankaları MBDP'ler aracılığıyla mevcut elektronik para alternatiflerinin (kripto paralar, stabil kripto paralar, ödeme hizmetleri sağlayan teknoloji şirketleri) yarattığı sorunları çözmeyi hedeflemektedir.¹¹

Kripto paraların merkez bankaları ve küresel finans sisteminin büyük kurumlarına sağlayacağı sınır ötesi ödeme kolaylığı ve düşük komisyonlu işlemler gibi avantajlarına rağmen, yasadışı faaliyetlere alan tanıyan, spekülatif ve düzenlenmemiş varlıklar oluşlarından kaynaklanan riskler, resmi bir dijital para geliştirilmesini gerektirmektedir.

Nakitsiz topluma geçiş sürecinde benzer bir alternatif olabilecek, ulusal para birimine dayalı olduğu için kredibilite kazanan stabil kripto paralar ise sistemi karmaşıktırdığı ve para politikasının alanına nüfuz ettiği için merkez bankaları tarafından sakıncalı bulunmaktadır.

Merkez bankaları bir başka alternatife, mesela büyük teknoloji şirketlerinin geliştirdiği yeni ödeme sistemlerine, de ortamı bırakmak istememektedirler. Bunun yaratacağı piyasa gücü ve tekelleşmenin, kamusal olarak zararlı olabileceği düşünülmektedir. Kullanıcı sayısı fazla olan sistemlerin yeni kullanıcılar için daha çekici olmasının yarattığı sarmal pazar gücü ve veri bolluğunun az sayıda firmada tekelleştiği bir piyasada ortada vadede hizmet fiyatları yukarı çekilmektedir. Çin'de iki büyük teknoloji firmasının mobil ödeme piyasasının %94'üne hakim olması örneği problemin altını çizmek için kullanılmaktadır.

Rekabetçi bir piyasa oluşturarak ödeme sistemlerinde adaletin sağlanması görevlerini üstlenen merkez bankaları, yukarıda sayılan sorunlara yönelik çözüm geliştirmenin sorumluluk alanlarına girdiğini vurgulamaktadırlar. MBDP, dijital ödemeleri kolaylaştırabilecek, ödemeler sisteminde adil rekabet, kolay erişim ve bilgi güvenliğini sağlayacak, kripto paraların seçilmiş bazı özelliklerinden yararlanabilecek bir parasal temsil alternatifi olarak bu noktada devreye girmektedir.

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülke merkez bankaları, 2014'ten bu yana kademeli olarak devreye soktukları MBDP AR-GE çalışmalarını 2020 başından bu yana kayda değer oranda hızlandırıp deneysel testlere daha çok kaynak ayırmaya

¹¹ Bank for International Settlements, "CBDCs: An Opportunity for the Monetary System", *Bank for International Settlements Annual Economic Report 2021*, 23 Haziran 2021, <https://www.bis.org/publ/arpdf/ar2021e3.htm>

başlamışlardır. Merkez bankaları, koronavirüs salgınının alternatif ödeme sistemleri alanında yarattığı fırsatları kaçırmak istememektedirler.

BIS'in 2021 Ocak ayında gerçekleştirdiği bir araştırma da dünyadaki merkez bankalarının yaklaşık %90'ının kendi dijital para birimleri üzerinde çalıştığını ortaya koymuştur.¹² Beş yıllık çalışmanın ardından Çin Merkez Bankası, 2019 Ekim ayında e-CNY dijital parasının ön sürümünü kullanıma açmıştır. 2020 Eylül ayında başladığı duyurulan Avrupa Merkez Bankası dijital euro deneysel fizibilite çalışmalarının ilk bulguları 2021 Temmuz ayında kamuoyu ile paylaşılmıştır.

Türkiye'de de, Merkez Bankası Dijital Türk Lirası Araştırma Geliştirme (AR-GE) projesi kapsamında kavram ispat çalışması, 2021 Eylül ayında tamamlanmış ve teknoloji paydaşları ile beraber "Dijital Türk Lirası Platformu" oluşturulmuştur.¹³ 2021 Eylül ayından itibaren teknoloji paydaşları ile pilot uygulamaları testleri başlatılmıştır. Birinci faz test sonuçlarının 2022'de kamuoyu ile paylaşılması beklenmektedir.

Şu ana kadar önde gelen merkez bankalarında çalışmalar, nasıl bir sistem mimarisinin verimli olacağına odaklanıyor, merkez bankaların önündeki seçenekleri saptayıp karşılaştırmayı hedefliyordur.

Mevcut düzlemde işlemlerin karşı tarafına göre iki temel MBDP çeşidi mevcuttur; toptan ve perakende.

Toptan MBDP, merkez bankası ve bankalar (ya da diğer ödeme hizmetine aracılık edebilecek kurumlar) arasındaki işlemlerde merkez bankası rezervlerine benzer bir rol oynaması beklenen, mevcut sistemden fazla ayrılmayan bir dijital para türüdür. Merkez bankası, bankalara kendi bünyesinde bir hesap açıp, ödeme mutabakatını kendi bilançosunda tamamladığı bir sistem kurmakta ve bu sistemde toptan MBDP kullanılmaktadır. Bankalararası işlemler de bu kapsama girmektedir.

Toptan MBDP'ye geçmenin mevcut merkez bankası rezervlerine göre avantajı, dijital paranın programlanabilir olması, böylece taraflara farklı işlemlere göre koşullanarak otomatize edilmiş ödeme imkanları sunulmasıdır. BIS ve İsviçre Merkez Bankası'nın ön ayak olduğu Helvetia Projesi, toptan MBDP kapsamında koşullu ödeme imkanlarının uygun olduğuna kanaat getirmektedir.

Çok daha yenilikçi bir fikir olan perakende MBPD ise, parasal sistemin mimarisini basitleştirip nakit parada olduğu gibi toplum geneli ve merkez bankası arasında

¹² *Ibid.*

¹³ TCMB, "Merkez Bankası Dijital Türk Lirası Ar-Ge Projesi Hakkında Basın Duyurusu", 15 Eylül 2021, <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Duyurular/Basin/2021/DUY2021-40>

somut bir bağ oluşturabilecek bir araçtır. Tıpkı nakit para gibi bireylere merkez bankası parası üzerinde hak sağlamaktadır. Perakende MBDP'nin sunduğu temel avantaj, finansal aracı taraf kaynaklı kredi risklerinin sıfıra indirilmesidir. Bu sistem mevcut durumda bankacılık sistemindeki paralarımızın aksine doğrudan merkez bankasından hak sahibi olmak anlamına gelmekte ve böylece katılımcıları karşı taraf kredi riskinden tamamen korumaktadır.

Gizlilik ve veri güvenliği konusunda avantajlı olan jeton bazlı sistem, kamu otoriteleri ve merkez bankalarının yasa dışı faaliyeti engelleme gündemine uymamaktadır. Hesap bazlı erişim sistemi ise gizlilikten taviz verilerek (mevcut bankacılık sisteminde olduğu gibi) kimlik onaylanması ile çalışmaktadır. Yasa dışı faaliyeti engelleme amacı ile uyumludur. Öte yandan merkez bankaları, gizliliği korumak için işlem verilerinin ticari ya da resmi taraflar tarafından korunabileceğine dair diğer yöntemlerin burada hesap bazlı erişim sistemi ile entegre edilebileceğini söylemektedir.

Bankalar ve merkez bankaları genel olarak hesap bazlı erişimi tercih etmektedir. Bu konudaki tartışmanın büyük oranda çözüldüğünü, finansal kurumların ve devletin gizlilik yerine yasa dışı faaliyeti önlemeyi öncelik olarak gördüğünü söyleyebiliriz.

Toptan/perakende, jeton bazlı/hesap bazlı kategorileri dışında merkez bankalarının üzerinde tartıştığı bir diğer konu, MBPD'lerin mevcut finansal sistemin neresine monte edileceğidir. Bu noktada özel bankalar (ve diğer araçlar) ile merkez bankası arasındaki iş bölümü tartışılmaktadır.

Bu konuda önerilen üç temel mimariden söz edebiliriz. İlki doğrudan MBPD, aracı olmaksızın kullanıcı kişi ve merkez bankası arasında işlem gerçekleşmektedir. MBDP ile işlem yapan bireyler, merkez bankası müşterisi haline gelmektedir. Perakende ödemelerinin gerçekleşmesinden sorumlu olan merkez bankasına özel bankalardan yoğun bir operasyon ve görev transferi içerdiğinden egemen ekonomik düşünceye aykırı bulunmaktadır. Dolayısıyla genel anlamda tercih edilmediğini, çoğunlukla teorik olarak değerlendirildiğini görmekteyiz.

Diğer uçta ise aracılı MBDP mimarisi söz konusudur. Bu sistemde bireyler MBDP üzerinden merkez bankası üzerinde hak sahibi olmaya devam etmekte, ancak perakende işlemleri banka ve diğer özel araçlar tarafından icra edilmektedir. Merkez bankası perakende işlemlerin kaydını tutmamakta, sadece kendisi ve aracı kuruluş arasındaki toptan işlemlerden (mevcut merkez bankası rezervleri sisteminde olduğu gibi) sorumlu olmaktadır. Bu durumda merkez bankasına yoğun operasyonel bir sorumluluk geçmemektedir. Avrupa Merkez Bankası'nın

Şekil 1: Bank for International Settlements Annual Economic Report 2021.

dijital euro projesinde, tercihini aracılı MBDP mimarisinden yana yaptığını görebilmekteyiz.

Son olarak bu iki sistemin karışımı olan hibrit MBDP seçeneğinden söz edebiliriz. Hibrit MBDP mimarisinde aracı kuruluşlar, müşteriye yönelik operasyonlarda sorumlu olsa da merkez bankaları daha düşük bir frekansta perakende işlemleri, aracı kuruluş ile iş birliği içinde kaydetmektedir. Çin merkez bankasının e-CNY çalışmasında hibrit sistem kullanılmaktadır. Aracıların sorun yaşaması durumda perakende işlemlere hakim bir merkez bankası önemli olacağı için BIS, Çin Merkez Bankası'nın bu tercihini anlamlı bulmaktadır. Öte yandan bu ek kayıt sorumluluğu, gayri-merkezi bir kayıt sisteminin önüne geçtiği için veri gizliliği konusunda aracılı sisteme göre dezavantajlı konumda yer almaktadır.

MBDP'lerin geleceği, muhtemelen hibrit ya da aracılı mimariye dayanan, hesaba dayalı erişim tercihi ile yasa dışı faaliyetin tespiti adına mutlak gizlilikten vazgeçildiği bir sisteme işaret etmektedir. Merkez bankalarının bu konuda son 2 yılda yoğunlaşan çalışmaları, bu enstrümanların önümüzdeki 5 yıl içerisinde yaygın kullanımının başlayabileceğini göstermektedir.

BIS ve merkez bankaları MBDP'lerin aynı zamanda faiz sunan para politikası araçları olabileceğine inanmaktadır. Elbette nakit benzeri avantajları sebebiyle mevduat hesaplarının altında bir faiz geliri öngörülmektedir.

MBDP'lerin uluslararası ödemeleri kolaylaştırması da beklenmektedir. Kolay erişim, düşük ücret ve işlem kolaylığı gibi faktörlerin, yabancı para ikamesini tetikleyebileceğine dair görüşler olsa da merkez bankalarının bu konuda

oluşabilecek problemlere yönelik önlem alması mümkündür. Hesap bazlı MBDP'lerin kimlik bilgilerini gerektirmesi kontrolsüz bir dolarizasyonun merkez bankaları eliyle engellenebilmesine katkıda bulunabilir. Merkez bankalarının izleyeceği yol kesinleşmese de, bu oyunun dışında kalmayacaklarına kesin gözüyle bakılmaktadır. Bazı uzmanlar, merkez bankalarının kendi dijital para birimlerine yer açmak için kripto paraları oyun dışına itmeye çalışabileceğini de düşünmektedir.¹⁴

Sonuç

Günümüzde kullanılan uluslararası para standardı sisteminin gelişip, finansal sistem ve günlük hayatımızdaki yerini alması yüzyıllarca süren bir dönemin sonunda gerçekleşmiştir. Günümüzün hızla dijitalleşen, internet, akıllı telefonlar ve son olarak da kimsenin öngörülerinde yer vermediği pandemi etkisi ile dijital paralarının yakın gelecekte nasıl bir küresel standarda sahip olacağı belirsizliğini korumaktadır. Bu belirsizliğe bir de finansal dünyanın dışındaki etmenler eklenmektedir. İklim değişikliğinin dünya üzerindeki etkilerinin boyutunun ne kadar ciddi olduğunun anlaşıldığı bir dönemde, kripto para “madenciligi” işlemlerine harcanan enerjinin Malezya veya Norveç gibi orta ölçekli bir ülkenin enerji sarfiyatından fazla oluşu, gelecekte kripto paraların kullanımına olan ilgiyi nasıl etkileyecek ya da otoriteler bu konuda ek düzenlemelere gidecek mi sorularını da beraberinde getirmektedir.

Yaşanan tüm hızlı gelişmelere rağmen, uluslararası değişim (takas ve mahsuplaşma), teknoloji seçimi ve siber güvenlik önlemleri gibi birçok konu henüz netlik kazanmamıştır. Dijital para gelişiminde finansal teknoloji, yapay zeka, 5G, kuantum hesaplama ve blok zincirdeki diğer temel yeniliklerle entegrasyon çalışmaları gibi faktörlerin hepsinin önemli bir rol oynaması beklenmektedir. Bununla beraber her ne kadar kripto paralar finansal sistemin işleyişinde önemli değişikliklere yol açacak olsa da, devletlerin kontrolü dışında kalma olasılığı - en azından yakın gelecek için - oldukça düşük görünmektedir. Parasal güç dengesindeki ağırlığın hangi yönde ilerleyeceği, gelişen teknolojilerin hızından çok, devletlerin bu gelişmeler karşısında alacağı tavır ile belirlenecek gibi görünmektedir.

¹⁴ Euronews, “Merkez bankalarının dijital para birimleri kriptoparaları nasıl etkiler?”, *Euronews*, 16 Haziran 2021, <https://tr.euronews.com/2021/06/16/merkez-bankalar-n-dijital-para-birimleri-kriptoparalar-nas-1-etkiler>

ENERJİ VE İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ

Fatih Birol

Uluslararası Enerji Ajansı (UEA) İcra Direktörü

Dünyada Yüksek Seyreden Enerji Fiyatlarının Nedeni Nedir?

Son 30 yıldır enerji pazarının yaklaşık %80'i kömür, doğal gaz ve petrol gibi fosil yakıtlarından oluşmaktadır. Ancak artık dünyada yeni bir enerji sisteminin doğduğunu söyleyebiliriz. Hem enerjinin nasıl üretildiği, hem de nasıl tüketildiği konusunda tüm dünyada bir dönüşüm söz konusu.

2021'de tüm dünyada doğal gaz fiyatları son derece yüksek seviyelere tırmandı, örneğin Avrupa'da doğal gaz fiyatları normal fiyatlara göre 5 misli daha fazla; 5\$ olması gerekirken 25\$ civarında. Türkiye'de doğal gaz fiyatlarının yüksek olmasının başlıca nedeni ise Dünya'da doğal gaz fiyatlarının yüksek olması.

2020'de dünya ekonomisi pandemi nedeni ile çöküşe geçti ve hükümetler, ekonomileri yeniden canlandırmak için toparlanma paketlerini gündeme getirdiler. Bu toparlanma paketlerinde temiz enerjilere yeterince destek verilmezse hem emisyonlarında ciddi artış olacağı, hem talep belirgin oranda artacağı için fosil yakıtlarının fiyatlarında yukarı doğru baskı olacağı yönündeki öngörüm 2021 yılında tamamen gerçekleşti. Fiyatları yukarı doğru çeken 3 önemli etmen vardı;

1. 2021 yılında dünya ekonomisinin yaklaşık %6 büyümesi - ki bu da son 50 yıldaki en büyük büyüme rakamı. Temiz enerjilere yeteri kadar teşvik gelmediği için bu büyüme fosil yakıtlar üzerinde ciddi talep baskısı yarattı.
2. Çin, ABD, AB ve Hindistan'da fosil yakıtlara açısından şimdiye kadar görmediğimiz şekilde bir talep artışı yaşandı. Ayrıca, enerjinin üretim tarafında gerek sıra dışı hava şartları, gerek ikili ülkeler arasındaki siyasi gerginlikler sebebiyle birçok planlanmayan aksaklıklar oldu ve piyasaya yeteri kadar fosil yakıt sevk edilemedi.
3. Çin ve Brezilya gibi dünyanın iki büyük ülkesinde görülmemiş boyutlarda bir kuraklık oldu. O ülkelerde kullanılan elektriğin önemli bir kısmı hidroelektrikten geldiği için ihtiyacı doğal gaz ile ikame etmeye çalıştılar ve bu durum talep üzerindeki baskıyı daha fazla artırdı.

Şu an dünyada, başta Rusya'da olmak üzere, doğal gazda çok fazla atıl kapasite var. Rusya'nın sahip olduğu bu atıl kapasite, onlara fiyatları aşağıya çekme esnekliğini veriyor. Nitekim, Uluslararası Enerji Ajansı'nın (UEA) Ekim ayında yapmış olduğu ve Rusya'nın isterse AB'ye olan doğal gaz ihracatını %15 oranında artırabileceği yönündeki açıklamasına Rusya, ihracatını %10 artırarak yanıt

verdi ve fiyatlarda düşüş yaşandı.¹ Dolayısıyla, mevcut fiyatlardaki yüksekliğin sebebi piyasada gaz olmaması değil, “gaz vanası”nın ihracatçı ülkeler tarafından istendiği kadar açılmaması.

2022’de Bizi Neler Bekliyor?

Doğal Gaz

Rusya ile Almanya arasında olan ve tartışmalı bir proje olarak anılan Kuzey Akım II (Nord Stream II) boru hattı projesindeki pürüzlerin, fiyatlar üzerindeki baskıyı artırmak veya azaltmak açısından Rusya tarafından bir koz olarak kullanılması söz konusu olabilir. Ayrıca, Polonya-Belarus sınırındaki on binlerce göçmenin varlığı da Belarus Cumhurbaşkanı Sayın Lukashenko tarafından AB’ye karşı bir koz olarak kullanıldı ve AB ülkelerinin Belarus’a iyi davranmadığı bir senaryoda mevcut transit boru hattını kesebileceklerini ifade etti.² Bu tarz jeopolitik gelişmeler, enerji alanından oldukça uzak bir ekseninde yer alsa dahi siyasiler tarafından koz olarak kullanılma potansiyeli taşırlar ve bu da bize enerji ve jeopolitik alanlarının ne kadar iç içe geçtiklerini bir kez daha gösterir.

Dolayısıyla, doğal gaz fiyatların seyrini Rusya’nın tutumu ve hava sıcaklıkları belirleyecek. Fiyatların, olağanüstü bir gelişme yaşanmaması halinde, 2022’nin ilk yarısında aşağıya doğru seyreterek normalleşmesini bekliyoruz.

Petrol

Petrol fiyatları 2021 yılının sonunda yaklaşık 80\$ civarındaydı ve 2020 yılına göre bu yıl petrol talebinde tarihi bir yükselme - 5,5 milyon varillik bir büyüme - yaşadık. Petrol üreticisi ülkelerde 6,5 milyon varillik kullanılmayan bir petrol stoğu mevcut ve isterlerse fiyatı kısa sürede aşağıya çekecek üretimi yapabilirler. Ancak, elbette ki yüksek petrol fiyatı bu üretici ülkelerin ekonomik olarak lehinedir.

ABD’deki petrol üretiminin bu yüksek fiyatlara reaksiyon göstermesini ve dolayısıyla ABD petrolünde üretim artışları yaşanmasını bekliyoruz. 2022 yılbaşından itibaren, Rusya ve Suudi Arabistan petrol üretiminde kesintiye gitmezse, petrol fiyatlarında tekrar bir normalleşme öngörüyoruz.

¹ Sheppard, D., Seddon, M. & Astrasheuskaya, N. “IEA urges Russia to ramp up gas supply to Europe”, Financial Times, 21 Eylül 2021, <https://www.ft.com/content/eb231586-7214-44af-99c2-b42ee408e206>

² Dempsey, J. “Lukashenko Uses Migrants to Exploit Europe’s Vulnerability”, *Carnegie Europe*, 9 Kasım 2021, <https://carnegieeurope.eu/strategieurope/85735>

İklim Değişikliği ve Enerji

Enerji ve iklim değişikliğinin bu derece bağlantılı olmasının sebebi aşîkar; iklim değişikliğine yol açan gazların %80'i enerji sektöründen, bilhassa fosil yakıtlardan gelmektedir. Bu bakımdan, iklim değişikliğini önlemenin tek bir yolu var, o da fosil yakıtları çevreye zarar vermeden kullanacak teknolojilerden yararlanmak ya da temiz enerji kaynaklarını kullanmak.

ABD, AB, Çin, Japonya, Hindistan gibi ülkelerin hepsi iklim değişikliğini ana enerji politikalarının önemli bir parçası olarak belirlediler. Bunun nedenleri şu şekilde sıralanabilir:

1. Biraz da kamu baskısı sebebiyle herkesi etkileyen bu problemdeki ana çözümün bir parçası olma arzusu ve uluslararası camianın üyesi olmanın getirdiği sorumluluk.
2. Yeni bir enerji ekonomisi gündeme geleceğı için, ülkeler kendilerini ve ekonomilerini ona göre konuşturmak istiyorlar. Kısaca, kömür kullanan teknolojilerin değil, temiz enerji kullanan teknolojilerin bir parçası olmak istiyorlar. Çin ve ABD arasındaki yeni enerji teknolojilerindeki rekabetin ana nedeni; "Elektrikli arabalarda ve bataryalarda lider kim olacak, oyuna kim hükmedecek?" soruları ekseninde şekillenmektedir. Bu kapsamda, kimin yeni enerji teknolojisini ihraç ederek geleceğın Suudi Arabistan'ı olacağı sorusu akla gelmektedir.

Ne Yapılmalı?

Dünyadaki sıcaklık artışının en fazla 1,5 derece düzeyinde seyretmesine izin verilmelidir. Bu amaca giden yol da fosil yakıtların kullanımını azaltmaktan geçmektedir. 2050 yılında emisyonların sıfırlanması ve neler yapılması gerektiğı ile ilgili UEA'na göre şunlar yapılmalıdır:³

1. Özellikle önümüzdeki on yıl içerisinde mevcut temiz enerji teknolojilerini (güneş enerjisi, rüzgar enerjisi, hidroelektrik santralleri, nükleer enerji, elektrikli arabalar vb.) mümkün olduğu kadar çok kullanmamız gerekmektedir.
2. Batarya ve hidrojen gibi yeni enerji teknolojilerinde inovasyonun gündemde öne çıkması gerekmektedir. Halihazırda deneme aşamasında olan birçok teknolojinin inovasyon yoluyla pazarın bir payı haline getirilmesi gerekmektedir.
3. Fosil yakıtların tüketimini mümkün olduğu kadar azaltmamız gerekmektedir.

³ International Energy Agency, "Net Zero By 2050: Roadmap for the Global Energy Sector", *IEA Flagship Report*, Mayıs 2021, <https://www.iea.org/reports/net-zero-by-2050>

Geçtiğimiz aylarda Glasgow'da yapılan COP26, çok başarılı olmasa da iklim değişikliğine karşı önemli adımların atılmasına dair taahhütlere vesile oldu. Örneğin, Hindistan'ın COP26'da iklim değişikliğine karşı verdiği taahhüt önemliydi.⁴ Kısaca COP26'da, büyük yatırımcılara en az nihai müzakere metni kadar önemli olan tüm sinyaller iletildi.

Hangi Enerji Teknolojileri Takip Edilmeli?

Son olarak bazı enerji teknolojilerinde çok ciddi zıplamalar görebileceğimizi düşünüyorum. Bunlardan en önemli iki tanesi şu şekildedir:

Elektrikli Arabalar: 2019 yılında dünyada satılan toplam arabaların %2'si elektrikli arabalar idi. 2021 yılında ise bu rakam %7'ye çıktı. Payın yükseldiği iki coğrafya Çin ve AB ancak ABD'de otomotiv sektörünün geride kalmasını engellemek amacıyla çıkan yeni bir paket ile elektrikli arabaların payında ciddi sıçramalar görebiliriz.

Nükleer Enerji: Nükleer enerjiden Fukushima ile beraber gelen uzaklaşma rüzgarı tersine dönüyor. Nükleer enerji, elektriği kesintisiz olarak sağlayan, karbon emisyonu yaratmayan ancak ilk yatırım maliyeti son derece yüklü olan bir teknoloji. Gaz fiyatlarının mevcut durumu ve iklim değişikliği krizine sadece yenilenebilir enerjiyle çözüm bulunamayacağına dair fikir birliğinin artması sebebiyle bu konu tekrar gündeme gelmeye başladı ve Fransa, ABD, İngiltere ve Japonya'da nükleer enerjiyle ilgili ciddi adımlar atılıyor. Dolayısıyla, yeni bir nükleer enerji teknolojisi olan daha küçük, daha esnek ve ilk maliyeti daha az olan "mini nükleer santral" teknolojisinin gündeme gelme ihtimali oldukça yüksektir.

⁴ McGrath, M., "COP26: India PM Narendra Modi pledges net zero by 2070", *BBC*, 2 Kasım 2021, <https://www.bbc.com/news/world-asia-india-59125143>

COVID-19 VE FİNANSAL TEKNOLOJİLERİN BENİMSENMESİNDEKİ DİJİTAL BÖLÜNMEYE OLAN ETKİSİ

Cevat Giray Aksoy

EBRD Londra Ofisi Başekonomisti, London School of Economics Öğretim Üyesi

Orkun Saka

City, University of London Öğretim Üyesi

İnsanlık tarihi boyunca salgınlar, önemli teknolojik ve davranışsal eğilimlere önyak olarak çoğu zaman bir dönüm noktası görevini görmüşlerdir. Örnek olarak 14. yüzyılda dünya üzerinde en az 75 milyon insanın ölümüne sebep olan Kara Veba salgını, ağır pulluk ve su değirmeni gibi sermaye yoğun tarım teknolojilerinin gelişimine katkı sağlamış, bu gelişme de o dönemde sınırlı olan ve dolayısıyla pahalılaştan işgücünün yerini sermayeye bırakmasına sebebiyet vermiştir. Daha güncel bir örnek verecek olursak, yakın tarihin belki de en tehlikeli pandemisi olan COVID-19, halihazırda uzaktan çalışma,¹ online alışveriş² ve tele-muayene³ alanlarında büyümeye yol açmıştır. Nitekim, toplumların pandemi dolayısıyla doğal olarak yeni – ve bazen zor- koşullara (karantina ile sosyal mesafe gibi) zamanla ayak uyduracaklarını öngören sezgilere rağmen, bu teknolojilerden yarar sağlama ve halihazırda yaşam tarzlarını tehdit eden zorluklarla baş etme konularında sosyoekonomik gruplar arası hala önemli farklılıklar var olabilir.

Aynı toplum içinde yaşayan ve COVID-19'a karşı yeni teknolojilerden yararlanan kişiler arasında bu tür heterojenlik örneklerine oldukça sık rastlanılmaktadır. Örnek olarak, yüksek maaşlı çalışan beyaz yaka işçiler uzaktan çalışmaya daha kolay bir şekilde adapte olabilirken,⁴ çalışan kadınlar uzaktan çalışma teknolojilerinden daha az faydalanmakta ve buna neden olarak kadınların bireysel temas gerektiren işlerde uzmanlaşmış olma eğilimlerinin daha fazla olduğu verilmektedir.⁵ Teknolojik değişikliklere diğer gruplar kadar açık olmayan yaşlı bireyler (65 yaş ve üstü), yeni çalışma şekillerine daha fazla adapte olma baskısı hissederken geniş bant altyapısının kısıtlı olduğu bölgelerde yaşayan kişiler, kendilerini karantinaya alma konusunda daha zorluk çekmişlerdir.⁶

¹ Brenan, M., 2020. Covid-19 and remote work: An update. *Gallup*, 13 Ekim 2020, <https://news.gallup.com/poll/321800/covid-remote-work-update.aspx>.

² Grashuis, J., Skevas, T., Segovia, M. S., 2020. Grocery shopping preferences during the covid-19 pandemic. *Sustainability* Vol. 12, No. 5369

³ Richardson, E., Aissat, D., Williams, G. A. et al., 2020. "Keeping What Works: Remote Consultations During the Covid-19 Pandemic". *Eurohealth*, Vol. 26, sf. 73-76.

⁴ Saad, L., Jones, J., 2021. Seven in 10 U.S. white-collar workers still working remotely. *Gallup*, 17 Mayıs 2021, <https://news.gallup.com/poll/348743/seven-u.s.-white-collar-workers-stillworking-remotely.aspx>

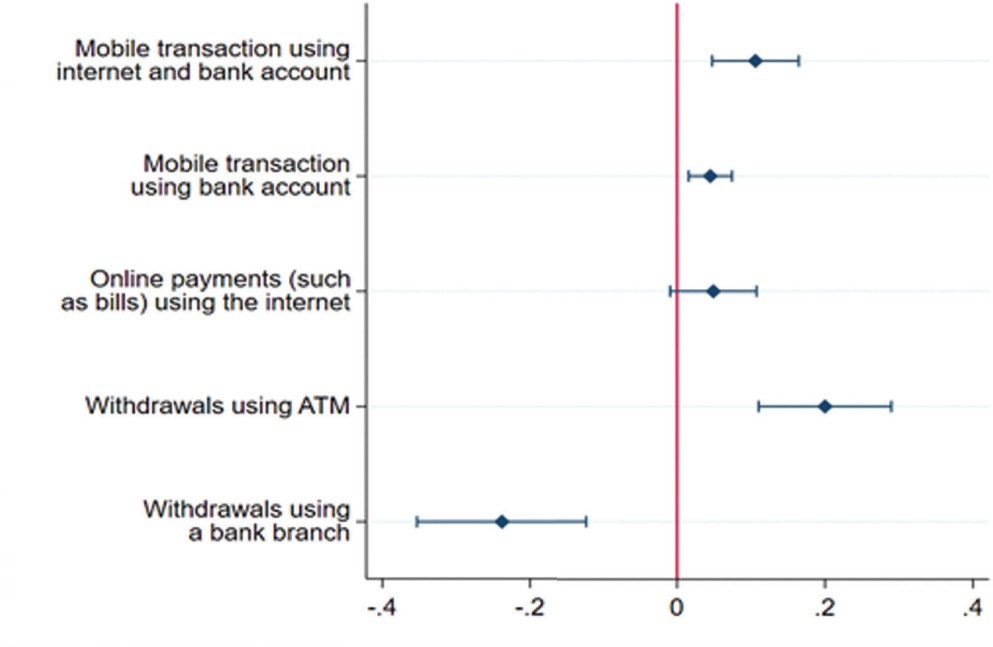
⁵ Coury, S., Huang, J., Kumar, A., Prince, S., Krikovich, A., Yee, L., 2020. Women in the workplace. *McKinsey/Leanin.org*, Eylül 2020, <https://www.mckinsey.com/featuredinsights/diversity-and-inclusion/women-in-the-workplace>.

⁶ Chiou, L., Tucker, C., 2020. Social distancing, internet access and inequality. NBERWorking Paper No. 26982.

Bulgular

Biz, Saka, Eichengreen ve Aksoy'un çalışmalarından⁷ yola çıkarak bu sorunları finansal teknoloji ('fintech') benimsenmesi bağlamından incelemekteyiz. Özellikle 21. yüzyılın başından beri boy gösteren salgınların (Ebola, MERS ve Zika virüsü gibi), geleneksel fiziki banka şubelerinden online bankacılık gibi yeni finansal teknolojilerin kullanımına doğru bir akımın başlamasında rol oynayıp oynamadıklarını sorgulamaktayız. Küresel salgın verilerini 2011, 2014 ve 2017 yıllarında 140'tan fazla ülke çapında düzenlenen ve bireysel finansal davranışları temsil eden Global Findex anketleriyle birleştirmekteyiz. Bu analizin yenilikçi tarafı, Global Findex veri tabanındaki her bireyi, Gallup Küresel Anketleri'nde aynı birey hakkındaki detaylı özgeçmiş bilgileriyle bağdaştırabilmemizdir. Bu yaklaşım, sosyoekonomik faktörleri en ufak seviyeye kadar kontrol edebilmemizi sağlamaktadır.

Şekil 1: Salgının Finansal Teknoloji Benimsenmesi Üzerindeki Etkisi

Not: Sonuçlar, Findex-Gallup numune ağırlıklarını kullanmakta olup, standart hatalar ülkeler seviyesinde kümelenmiştir. Tahminler, %95 güven aralığı ile yapılmaktadır.

Kaynaklar: Gallup-Findex (2011, 2014, 2017) ve Ma et al. (2020) Epidemics Database

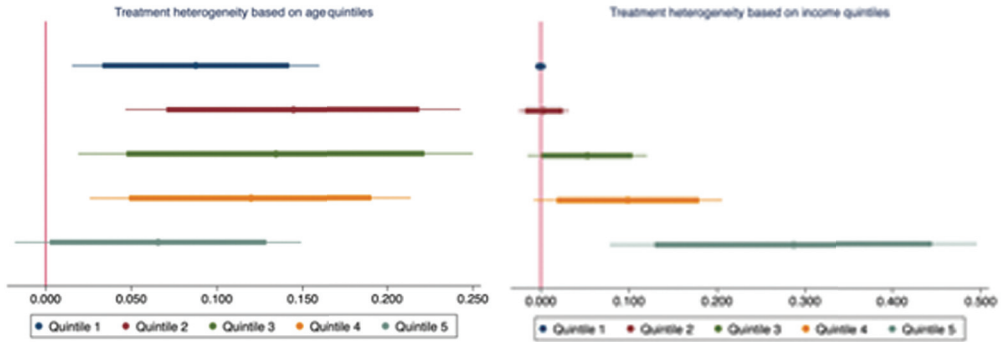
⁷ Saka, O., Eichengreen, B., Aksoy, C. G., 2021. Epidemic Exposure, Fintech Adoption, and the Digital Divide, NBER Working Paper No. 29006.

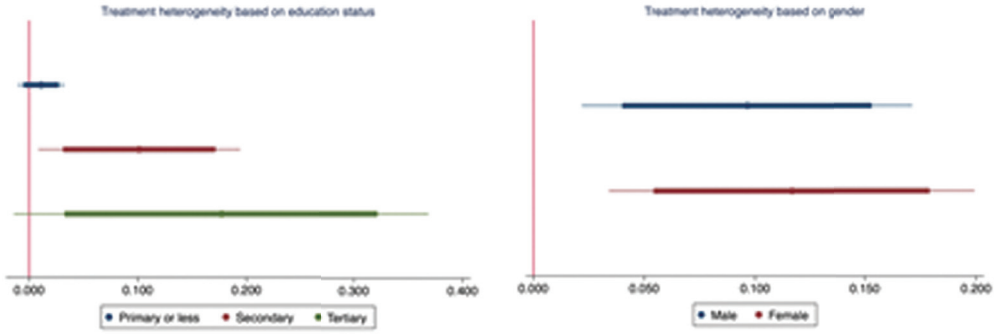
Kişi seviyesindeki ekonomik ve demografik özellikler ile ülke ve yıl etkilerini sabit tutarak, eşzamanlı salgınlara maruz kalan bireylerin internet veya mobil bankacılık ile işlem gerçekleştirme, internet üzerinde online ödeme yapma ve fiziksel banka şubesi yerine hesap işlemlerini ATM'ler üzerinden halletme eğilimlerinin önemli ölçüde arttığını gözlemlemekteyiz (bkz. Figür 1). Mobil/internet değişkenimizin numune ortalamasının %8,3 olduğunu göz önünde bulundurursak, Figür 1'deki puan tahmini (örn. 0,106), salgına maruz kalma durumunda bu teknolojinin ülke çapında kullanımının neredeyse ikiye katlandığını ima etmektedir. Dahası, ATM ve banka şubesinden yapılan ayrı işlemlere olan etkisi, birbirini neredeyse tamamiyle karşılamaktadır. Bu da salgına maruz kalmanın, bankacılık hareketlerinin hacmi veya kapsamını etkilemeden genellikle bankacılığın türünü – dijital veya yüz yüze – değiştirdiğine işaret etmektedir.

Heterojenlik

Analizimizin bir sonraki bölümünde, sonuçlarımızın heterojenlik seviyesini araştırmaktayız. Bunun için numunelerimizi, 5 farklı bireysel-düzey özelliğe göre ayıracağız: yaş, gelir seviyesi, iş durumu, eğitim seviyesi ve cinsiyet. Figür 2, salgına karşı online/mobil işlem yapmaya başlayan kitlenin büyük çoğunlukta genç, yüksek eğitilmiş ve tam zamanlı işlerde çalışarak yüksek maaş kazanan kişiler olduğunu göstermektedir. Nitekim, salgın bazlı fintech benimseme seviyelerinde kadınlar ile erkekler arasında kayda değer bir farkın olmadığını gözlemlemekteyiz. Aksine, ankete katılan kadın katılımcılarda salgına karşı verilen tepkinin bir nebze daha yüksek olduğunu görüntüleyebiliriz.

Şekil 2: Salgının Finansal Teknoloji Benimsenmesi Üzerindeki Etkisi

Notes: Sonuçlar, Findex-Gallup numune ağırlıklarını kullanmakta olup, standart hatalar ülkeler seviyesinde kümelenmiştir. Tahminler, %95 (90) geniş (dar) güven aralığı içinde yapılmıştır. Hane geliri için 1. Kesim: 0.17 – 781, 2. Kesim: 782 – 1996, 3. Kesim: 1996 – 4536, 4. Kesim: 4536 – 10201, 5. Kesim: 10202 – 72900000 (yıllık dolar bazında). Yaş için 1. Kesim: 18 – 25, 2. Kesim: 26 – 34, 3. Kesim: 35 – 45, 4. Kesim: 46 – 59, 5. Kesim: 60 – 99. Bağımlı değişken: “internet ve banka hesabı kullanarak online/mobil işlem yapmak”.

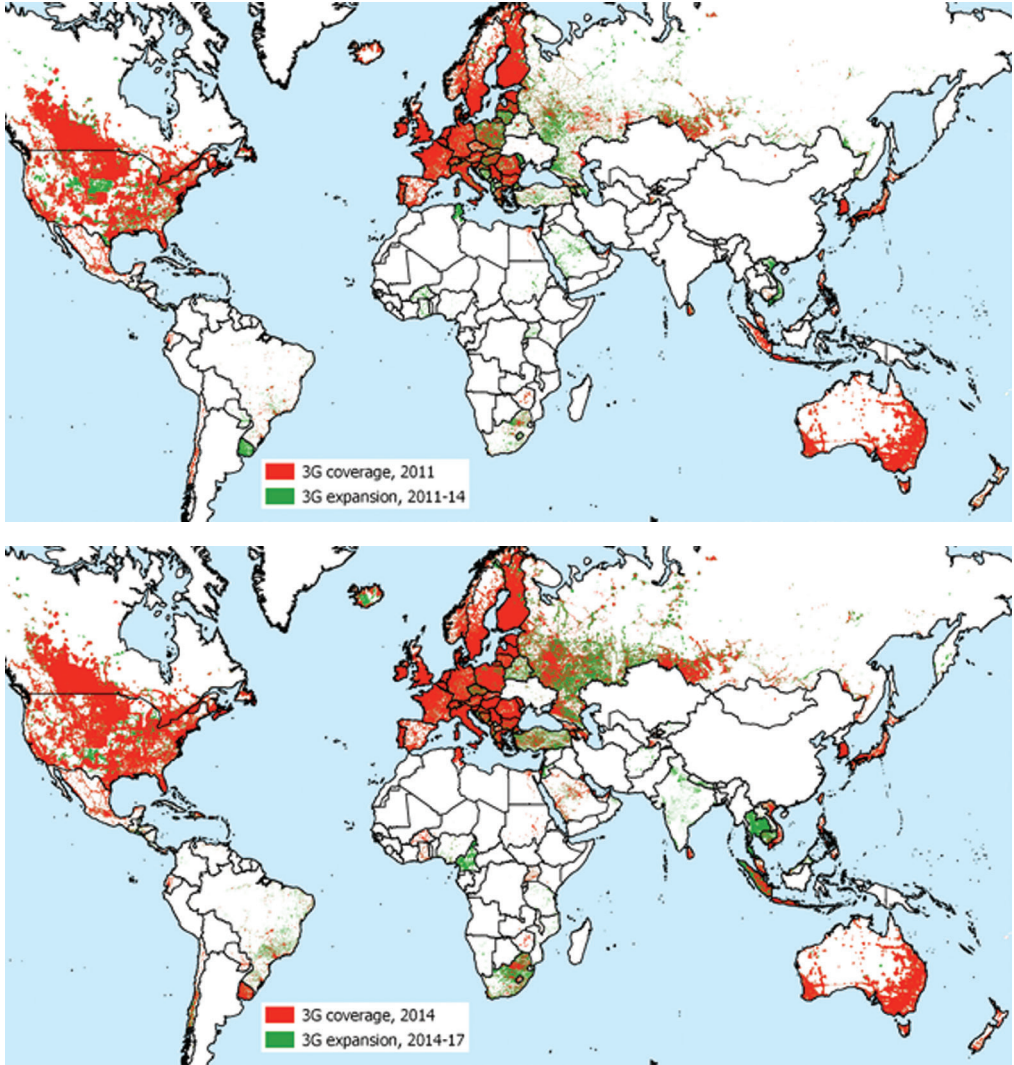
Kaynaklar: Gallup-Findex (2011, 2014, 2017) ve Ma et al. (2020) Epidemics Database.

Dijital Bölünmenin Rolü

Araştırmada dijital bölünmenin önemini, yerel internet altyapılarının online bankacılık sürecine geçişi sağlamalarındaki rollerini araştırarak vurgulamaktayız. ‘Collins Bartholomew’s Mobile Coverage Explorer’dan küresel 3G internet kapsama ağı konusunda 1 km²’lik zaman değişkenli veriyi, her kişinin ait olduğu yerel bölge ile eşleştirmiş bulunmaktayız. Bu veriler, Figür 3’te görüntülenmektedir.

Bulgularımıza göre, tahmin edilen şekilde daha iyi internet kapsama ağı olan kişilerde, bir salgına cevap olarak online bankacılığa geçmelerinde daha büyük yatkınlık gözlemlemekteyiz. Bulgumuz, numunemizdeki her tür ülke seviyesi varyasyonu içine alan ülke-yıl sabit etki tanımlaması yaptığımızda bile aynı sonucu vermekte, dolayısıyla salgından muzdarip ülkelerde 3G kapsama alanı içinde ve dışındaki bölgelerde yaşayan bireyleri karşılaştırmamıza el vermektedir. Kayda değer bir şekilde, bu değişken 3G ölçeği ile beraber yürütülen tahminlerde kullanıldığında 2G kapsama alanı için tutarlı bir etki bulmamaktayız. Bu da salgına cevap için konuyla bağlantılı teknolojilerin genel cep telefonu kullanımı ile değil, internet ile bağlantılı olduğu konusundaki sezgilerimizi doğrulamaktadır.

Şekil 3: 3G Mobil Kapsama Alanı ve Yayılımı

Not: Figürler 1km²'lik şebeke seviyesindeki 3G mobil internet sinyal kapsama alanını göstermektedir.

Çıkarımlar

Sonuçlarımıza göre ekonomik ve finansal davranışlarda salgın bazlı değişiklikler, ekonomik olarak daha fazla ve daha az avantajlı bireyler için bu değişimlerin kapsamında farklılıklar ve teknoloji alternatiflerinin sağladığı faydaları yayma veya kısıtlama konusunda IT altyapısının rolü için kuvvetli delil bulunmuştur. Bu sonuçlar, dolayısıyla hem salgınlara karşı verilen davranışsal cevapları, hem de bu davranışlardaki dijital bölünmeyi öne çıkarmaktadır.

Bulgularımız özellikle bir ulusal sağlık krizi tarafından yaratılan olağanüstü koşullarda bireylerin alışkanlıklarını nasıl değiştirip yeni finansal teknolojileri kullanmaya başlamalarındaki heterojenliğin sınırlarını vurgulamaktadır. Mevcut COVID-19 ortamı için olduğuça açık olan bir çıkarım, toplumumuzda daha önceden var olan gelir, istihdam ve eğitim eşitsizliğinin, toplumdaki dezavantajlı bireylerin uzaktan erişimli teknolojileri kullanmasına engel olma riskine sahip olduğu ve pandemi sonrası dünyadaki finansal uğurumu derinleştirerek hayatlarına orantısız bir şekilde daha da rahatsızlık verme ihtimalidir. Uzaktan erişimli bankacılık hizmetlerine olan güveni artırmak ve dünya etrafında hala pandemi kaynaklı hareketlilik kısıtlamalarından muzdarip kişiler için bu kısıtlamaları azaltmak adına gerekli dijital altyapının geride kalan ülkelerde bir an önce kurulması bir politika önceliği olmalıdır.⁸

Ek **Veriler**

Findex, 140'ı aşkın ülkede 2011, 2014 ve 2017 yıllarında yapılan ulusal temsili bir ankettir. Yetişkin bireylerin nasıl para tasarrufu yaptığı, borç aldığı, ve internet ile telefon bankacılığı gibi finansal teknolojiler aracılığıyla finansal işlem geręekleřtirdiđini ölçen en kapsamlı veri tabanıdır. Bu anketteki veriler, Gallup ortaklığı ile her ölçümde 150,000 yetişkini ulusal olarak temsil eden anketler üzerinden derlenir. Araştırmamızı 18 yaş ve üstü bireylere odaklayarak modelimizdeki herkesin kendi banka hesabını açma hakkına sahip olduğunu garantilemekteyiz.

İlgilendiğimiz bağımlı değişkenler, tüm Findex katılımcılarına kişisel fintech ve düzenli finansal hizmet kullanımları hakkında sorduğumuz sorulara verilen cevaplardan gelmektedir:

1. İnternet ve banka hesabı kullanarak online/mobil işlem: GEÇTİĞİMİZ 12 AY içinde, internet üzerinden bankadaki KENDİ HESABINIZDAN veya başka bir resmi finansal kurum üzerinden CEP TELEFONU ile bir finansal işlem geręekleřtirdiniz mi? Buna CEP TELEFONUNUZU kullanarak ödeme yapma, alışveriş veya para alıp-göndermek de dahildir.
2. Banka hesabını kullanarak mobil işlem: GEÇTİĞİMİZ 12 AY içinde, KENDİ HESABINIZDAN veya başka bir resmi finansal kurum üzerinden CEP TELEFONU ile bir finansal işlem geręekleřtirdiniz mi? Buna CEP TELEFONUNUZU kullanarak ödeme yapma, alışveriş veya para alıp-göndermek de dahildir.
3. İnterneti üzerinden online ödeme yapmak (fatura ödemek gibi): GEÇTİĞİMİZ 12 AY içinde, bizzat internet üzerinden alışveriş yaptınız veya fatura ödediniz mi?

⁸ Klapper, L., 2020. "Covid-19 shows why we must build trust in digital financial services". *World Economic Forum COVID Action Platform*, 17 Aralık 2020, <https://www.weforum.org/agenda/2020/12/covid-19-trust-in-digital-financial-services/>

4. ATM kullanarak para çekme: Hesabınız veya hesaplarınızdan nakit (kağıt veya metal para) çekmeniz gerektiğinde, genelde bir ATM'ye mi uğrarsınız?

5. Banka şubesi üzerinden para çekme: Hesabınız veya hesaplarınızdan nakit (kağıt veya metal para) çekmeniz gerektiğinde, genelde bankanızın herhangi bir şubesine veya finansal kuruma gidip vezneden mi alırsınız.

Verilen cevaplar 2 noktalık “Evet” (1) veya “Hayır” (2) ölçeğinde işlenmiştir. Anketteki son iki sorunun (ATM ve banka şubesinden para çekme ile ilgili olanlar) çoklu seçenekli tek bir sorudan derlendiğini belirtmek gerekmektedir; dolayısıyla verilen cevaplar birbirini dışlamaktadır.

Findex ile Gallup Küresel Anketleri'ni birbirine bağdaştırarak anket katılımcılarının demografik özellikleri (yaş, cinsiyet, eğitim seviyesi, medeni hali, din, kenstel/kırsal ikamet durumları), gelir seviyeleri, istihdam piyasasındaki durumları ve ülke içi gelir ondalığı hakkında veriye ulaşabilmekteyiz.

Küresel büyük ölçek salgın vakaları için gerekli veriler, yüzyılın başında Ma, Rogers ve Zhou⁹ tarafından kurulmuş olan veri tabanından alınmıştır. Yazarlar, salgınlar/salgın etkinliklerinin başlangıçlarını, Dünya Sağlık Örgütü duyurularına göre tarihlemişlerdir. Listeye göre dünya üzerindeki ülkelerin neredeyse tümü, 2000'lerin başından beri gerçekleşen 7 salgının en azından biri tarafından etkilenmiştir.

Bu veri tabanında ülke bazında yeğlilik ölçüleri bulunmadığı için, sadece ikiye bölünen bir şekilde kullanılabilmektedir. Nitekim bu ölçünün ikili doğası, kendi işlemimizin dışsalılık varsayımı ile uyumludur çünkü salgın oluşumlarının (şiddetlerinin aksine) ülke özellikleri ile bağlantılı olma eğilimi düşüktür. Bununla birlikte, numune zaman dönemimizde meydana gelen tüm salgınlar içindeki kişi başına düşen vakaların (veya ölümlerin) medyanı baz alınarak oluşturduğumuz etkisiz değişkenler sayesinde yüksek ve düşük yoğunluklu salgınları birbirinden ayrı inceledik. Bulduğumuz verileri de Findex-Gallup veri tabanı ile birleştirdik. 3G mobil internet kapsama alanı veriler, dünya etrafında 1 km²'lik bir şebeke seviyesinde sinyal gücü hakkında bilgi veren Collins Bartholomew's Mobile Coverage Explorer'dan gelmektedir. 3G tarafından kapsanan nüfus payını hesaplamak için Centre for International Earth Science Information Network tarafından yayımlanan 2015 Gridded Population of the World veri tabanından 1 km²'lik nüfus verilerini kullanmaktayız. 3G internet erişimini ölçmek için ise herhangi bir yılda 3G ağları tarafından kapsanan, haritadaki her nokta için nüfus yoğunluğu ağırlıklı bölge alan payını hesaplamaktayız. Öncelikle veri tabanındaki her şebekenin nüfus kapsama değerini hesaplayıp, sonra da bu bilgileri GPW tarafından verilen yerel idare bölgeler ile kümeleştirmektediriz. Bu nüfus ağırlıklı

⁹ Ma, C., Rogers, J. H., & Zhou, S., 2020. “Global economic and financial effects of 21st century pandemics and epidemics”. *Covid Economics*, Vol. 5, sf. 56-78.

3G şebeke kapsama değişkenini, yerel idare seviyesindeki 3G mobil internet erişim noktalarını bulmak için kullanıyoruz.

Ampirik Strateji

Önceki bir salgına maruz kalmanın bir bireyin dijital ve geleneksel finansal hizmetleri kullanması üzerindeki nedensel etkiyi ölçmek için farkların farkı özellikli bir doğrusal olasılık modeli hesaplamaktayız:

$$Y_{(i,c,t)} = \beta_1 \text{SalgınaMaruzKalma}_{ct} + \beta_2 X_{(i,c,t)} + \beta_3 C_c + \beta_4 T_t + \beta_{(i,c,t)}$$

Denklemden $Y_{(i,c,t)}$, c ülkesinde ve t yılındaki katılımcı i 'nin finansal hizmetlerde geleneksel veya dijital yolu seçtiğini ölçen kukla değişkendir. “Salgına maruz kalma” ise, örnek dönemimizde olan bir yıl içindeki bir ülkenin, salgın vakasıyla karşılaşp karşılaşmadığını ölçen bir göstergedir. Önemli olan katsayı β_1 'dir. Belirtildiği üzere özdeşleşme varsayımımız, salgın oluşumunun (şiddetinin aksine) ülke seviyesindeki özellikler ile bağlantılı olmadığıdır ve dolayısıyla bağımsız değişkenimiz makul bir şekilde egzojendir.

Demografi ve işgücü piyasa yapısı etkilerini kontrol etmek için $X_{(i,c,t)}$ bireysel özellikler vektörümüze aşağıdakileri dahil ediyoruz: bireysel gelir (karesi alınmış ve seviyelenmiş), kentsel bölgede yaşam için gösterge değişkenler, çocuk sahibi olma (15 yaş altı herhangi bir çocuk), cinsiyet (erkek), mesleki durumu (tam zamanlı çalışan, yarı zamanlı çalışan, işsiz), din (ateist, Ortodoks, Protestan, Katolik, Müslüman), eğitim düzeyi (yükseköğretim, ortaöğretim) ve ülke içi yıllık gelir ondalığı. Aynı zamanda gayri safi yurtiçi hasıla ve GSYİH'e oranlı banka depozitoları gibi zaman değişimli ülke seviyesi regresör değişken de dahil ediyoruz; bu değişkenler, zaman içinde ve ülkeler arasındaki ekonomik ve finansal gelişimin resmini çizmekte.

Gözlemlenemeyen özellikleri açıklamak için ülke (C_c) ve yıl (T_t) seviyelerindeki sabit etkileri de dahil ediyoruz. Ülke seviyesi kukla değişkenleri, bağımlı değişken içinde sadece ulusal çapta değişkenlik gösteren faktörler için varyasyon kontrolü yapmaktadır. Bu aynı zamanda özdeşleşme argümanımızı güçlendirip, salgının zamanlaması egzojen sayılabildiği sürece belirli ülkelerin salgın bölümü için seçilmesini kontrol etmektedir. Yıl seviyesi kukla değişkenleri, tüm ülkeleri aynı anda etkileyebilecek küresel şoklar için kontrol etmektedir. Doygun modelimizde, etkileşimli ülke-çarpı-gelir ondalığı, ülke-çarpı-işgücü durumu ve ülke-çarpı-eğitim sabit etkilerini bulundurmaktayız. Bu etkileşim terimleri, bahsettiğimiz kategori kutucuklarındaki davranışlar ile kontrol gruplarını karşılaştırmamızı sağlamakta. Standart hataları ülke bazında kümeleştirip, Findex-Gallup tarafından sunulan numune ağırlığını kullanarak verileri ülke seviyesinde temsili yapmaktayız.

YENİ GÜVENLİK SINAMALARI KARŞISINDA NATO'NUN DÖNÜŞÜMÜ

Tacan İLDEM

Büyükelçi (E), NATO Eski Genel Sekreter Yardımcısı

Dünya sahnesinde faaliyet ve etkinlikleri ile ön plana çıkan uluslararası ve bölgesel örgütlerin zaman içinde kendilerini yenileme gereksinimini hissettiklerine tanık oluruz. Bu örgütler zamanı geldiğinde gerekli uyarlamayı gerçekleştiremediklerinde çağdışı kalmaya, ya da marjinalize olup işlevsiz konuma sürüklenmeye mahkum olurlar. Bu, Türkiye'nin üyesi olduğu NATO bakımından da geçerli bir husustur. Yetmiş yılı aşkın bir süredir varlığını sürdüren NATO, tarihinin farklı kesitlerinde değişen güvenlik ortamına kendisini uyarlama başarısını gösterebilmiştir. NATO'nun 2019 Londra Liderler Toplantısı'ndan bu yana ise yeni bir dönüşüm çabasında olduğunu görmekteyiz.

Fransa Cumhurbaşkanı Macron'un NATO'ya ilişkin talihsiz “beyin ölümü” yakıştırmasını¹ yapmasının hemen ertesinde toplanan müttefik ülkeler liderleri NATO Genel Sekreterinden İttifakın özellikle siyasi rolünün güçlendirilmesini amaçlayan bir değerlendirme sürecine öncülük etmesini istemişlerdi. Genel Sekreter de böyle bir süreçte kendisine destek verecek bir Bağımsız Uzmanlar Grubu oluşturmuştu.² Benim de içinde yer aldığım bu grubun “NATO 2030: Yeni Çağ İçin Birliktelik” başlıklı raporu³ İttifak'ın gelecekteki on yıllar zarfında karşı karşıya kalabileceği tehdit ve sinamalar konusunda öngörölere ve siyasi rolünün güçlendirilmesine imkan sağlayacak somut tavsiyelere yer vermektedir.

Ana Tehdit Kaynakları

Londra Liderler Toplantısı bildirisinde⁴ de yer aldığı üzere, günümüzde NATO'ya yönelik mevcut tehdit kaynakları Rusya ve terörizmdir. 2014 yılında Ukrayna'ya ait Kırım'ı gayri meşru ve gayri hukuki şekilde işgal ve ilhak eden ve Donbas bölgesinde istikrarsızlaştırma amaçlı politikalar izlemeye başlayan Rusya, İttifak'a karşı ciddi bir meydan okuma yolunu seçti. Aynı yıl IŞİD, Suriye-Irak'ta terör saldırılarıyla alan kazandı, ‘Hilafet Devleti’ ilan etti. 2011’de başlayan Suriye krizi yeni bir dönemece girdi. İttifak bu dönemde bu iki ana tehdit kaynağına

¹ The Economist, “Emmanuel Macron warns Europe: NATO is becoming brain-dead”, *The Economist*, 7 Kasım 2019, <https://www.economist.com/europe/2019/11/07/emmanuel-macron-warns-europe-nato-is-becoming-brain-dead>

² NATO 2030: Making A Strong Alliance Even Stronger, *NATO*, <https://www.nato.int/nato2030/independent-group/>

³ NATO Reflection Group, “NATO 2030: United for a New Era”, *NATO*, 25 Kasım 2020, https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2020/12/pdf/201201-Reflection-Group-Final-Report-Uni.pdf

⁴ NATO Official London Declaration, *NATO*, 4 Aralık 2019, https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_171584.htm

odaklandı ve bunlara karşı kolektif savunmasını ve caydırıcılığını artıracak önlemler almak suretiyle askeri boyutun güçlenmesini sağladı. 2019 yılına gelindiğinde küresel ölçekte hissedilmeye başlanan yeni sınamalar İttifakın siyasi rolünü güçlendirecek adımların askeri boyutun tahkim edilmesini mümkün kılan adımlara koşut olarak atılması gereğini iyiden iyiye hissettirmeye başlamıştı. Nitekim Genel Sekreter Stoltenberg, bu değerlendirme sürecini başlatırken üç hedefin yol gösterici niteliğine dikkat çekmişti: NATO'nun askeri açıdan güçlü kalmaya devam etmesi; siyasi açıdan daha da güçlü hale gelmesi ve daha küresel bir yaklaşım benimsemesi.

Bu yazıda NATO'nun askeri alanda son yedi yılda gerçekleştirdikleri üzerinde uzun uzadıya durulacak değildir. Onun yerine NATO'nun bu dönemde hazırlık, sahada mevcudiyet ve birbiriyle uyum içinde karşılıklı olarak çalışacak kuvvetlerinin idamesi alanında somut adımlar attığına, müttefikler arasında daha adil bir külfet paylaşımını sağlayacak anlayış birliğini yerleştirmekte başarı sağladığına, yeni komuta yapısının hayata geçirilmesinin ise olumlu sonuçlarının görülmeye başlandığına değinilmekle yetinilecektir.

İttifak'a yönelik tehdit kaynaklarında görülebilir bir gelecekte bir değişiklik beklenmemektedir. İttifak Rusya'ya karşı bir yandan savunma ve caydırıcılığını korurken, öte yandan da periyodik, odaklı ve anlamlı diyaloga kapıyı açık tutan “çift kulvarlı” politikasını sürdürmek kararlılığındadır. Bu politikanın geliştirilmesi suretiyle izlediği saldırgan tutumunun Rusya'ya olan maliyetini yükseltecek ve özellikle hibrit nitelikli faaliyetlerine kapsamlı yanıt oluşturacak önlemler alınmalıdır. Her hal ve karda 2014 yılında askıya alınan Rusya ile pratik iş birliğine yeniden başlanması şu an için söz konusu değildir.⁵

Her tür ve tezahürü ile terörizm müttefik ülkeler ve vatandaşları için öncelikli ve asimetrik tehdit olarak kabul edilmektedir. Terörle mücadele bugüne kadar daha ziyade İttifak'ın temel görevlerinden olan bunalım yönetimini (Afganistan'da ISAF operasyonu) ve iş birliğine dayalı güvenliği (NATO'nun ortağı ülkelerle iş birliği alanı) ilgilendiren bir konu olarak değerlendirilmiştir. Oysa, her ne kadar terörle mücadelede esas olan ülkelerin kendi ulusal imkan ve yetenekleri ise de, bu alandaki çabaların İttifakın bir diğer ve en önemli temel görevi olan kolektif savunmaya dahil edilmesi gerekmektedir. Nitekim, bu tespitten hareketle İttifak 2016'daki Varşova Zirvesi'nde terörizme karşı uygulanacak önlemleri kolektif savunma görevi kapsamında değerlendiren bir belge de kabul etmiştir.

⁵ NATO Official Wales Summit Declaration, NATO, 5 Eylül 2014, https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_112964.htm

Sınamalar ve Fırsatlar

Büyüyen ekonomisi, güçlenen silahlı kuvvetleri ve teknoloji alanında son yıllarda kaydettiği dikkate değer atılımla Çin, küresel düzeyde önemi ve etkinliği daha fazla hissedilen bir oyuncu durumundadır. ABD uzun zamandan beri dış politika ve ulusal güvenlik önceliklerinde Çin'i dikkatinin temel odağı haline getirmişti. ABD açısından Çin tehdit kaynağı olma potansiyeline sahip bir ülkedir. Bu saptama ABD'nin 2021 Mart'ında ilan ettiği Ulusal Güvenliğe Dair Yönlendirici İlkeler Rehber Belgesi'ne de açıkça yansıtılmıştır.⁶ Diğer müttefikler bakımından ise bu konuda tam bir algı ve fikir örtüşmesi henüz yoktur. Bununla birlikte 2019 Londra NATO Liderler Toplantısı bildirisi ilk kez Çin'den bahsetmiş ve bu ülkeyle ilgili değerlendirmelerin hem sınamalar, hem de fırsatlar penceresinden yapılması gereğini ortaya koymuştur. Çin'in coğrafi olarak NATO alanına uzak oluşunun artık belirleyici bir özelliği bulunmamaktadır. Zira Çin bugün Arktik ve Kuzey Denizi'nde, Akdeniz'de, kritik altyapı tesislerinin kontrolünü üstlenmiş olmasıyla Avrupa'da faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. Otokratik yönetim biçimiyle iddialı hedefler peşinde olması (2030'da yapay zeka alanında dünya lideri olma hedefi) İttifak'ın Çin'i mercek altına yatırıp, hem kendi içinde, hem de ortaklarıyla (Asya-Pasifik'teki ülkeler ve AB) düzenli değerlendirme yapmasını gerekli kılmaktadır. Bunu yaparken İttifak'ın Çin ile uygun angajman fırsatlarından da istifade etmesi yerinde olacaktır.

Çin bakımından ön plana çıkan yeni ve çığır açan teknolojilerin, geleceğin silah sistemleri ve güvenlik ortamı açısından yansımalarının önemi giderek daha fazla anlaşılmaktadır. Bu konu, Çin için olduğu gibi, sınamalar ve fırsatlar optiğinden ele alınmaya müsaittir. NATO'nun teknolojik üstünlüğünü korumasını sağlayacak şekilde inovasyonu faaliyetlerinin odağında tutması bir zorunluluktur. Keza müttefiklerin teknoloji alanında sahip oldukları imkanlar açısından aralarındaki mevcut farkın kapanması ve NATO'nun dış kaynaklara yönelmesini önlemek bakımından müttefikler arasında askeri teknoloji transferi ve iş birliğine daha fazla yatırım yapılması uygulamaya konabilecek somut önlemler olarak ortaya çıkmaktadır (2016 Varşova ve 2018 Brüksel Zirvelerinde NATO müttefik ülkeler Devlet ve Hükümet Başkanlarının saldırgan politikasıyla, NATO için tehdit kaynaklarından biri haline gelen Rusya'nın ürettiği silah ve teçhizatın müttefiklerin elindeki silah envanterinden çıkarılması ve sahip oldukları silah sistemlerinin karşılıklı uyum ve işlerliğinin - 'interoperability' - sağlanması konusunda karar almış olduklarını hatırlamakta yarar vardır).⁷

⁶ The White House, "Interim National Security Strategic Guidance", Mart 2021, <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2021/03/NSC-1v2.pdf>

⁷ NATO Warsaw Summit Communiqué, NATO, 9 Haziran 2016, https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm
NATO Brussels Summit Declaration, NATO, 11 Temmuz 2018, https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_156624.htm

NATO'nun Güney'e Bakışı

Gerek Rusya'dan ve terörizmden kaynaklanan tehditler ve gerek Çin'in beraberinde getirdiği sınamalar İttifak'ın Güney'e (Kuzey Afrika ve Orta Doğu'ya) ilişkin açık ve tutarlı bir yaklaşım benimsemesini gerekli kılmaktadır. Terörizm bu bölgede kendini son yıllarda özellikle IŞİD faaliyetleriyle yoğun şekilde hissettirmiş, halen de önemli bir olgu olmayı sürdürmektedir. Bu nedenledir ki İttifak esasen 360 derecelik bir bakış açısına, dolayısıyla her stratejik yönden gelebilecek sınama ve tehditlere karşı önlem alınması ilkesini benimsemiştir. Rusya'ya ilişkin geçmişteki değerlendirmeler bu ülkenin hep İttifak'ın doğusu ile ilintilendirildiği bir bakış açısını temel almıştır. Oysa Rusya bugün Suriye ve Libya'da köprü başlarını tutma girişimi ve elde ettiği sonuçlarla önemli bir oyuncu konumundadır. İttifak Rusya'ya ilişkin daha belli bir coğrafyayla sınırlı olmayacak kapsamlı bir bakışa ihtiyaç duymaktadır. Rusya kadar olmasa da Çin'in de giderek bu bölgede varlığını ve gücünü daha fazla hissettireceğini öngörmek gerekmektedir.

Öte yandan, NATO'nun etkin nükleer caydırıcılığını korurken silahların denetimi ve silahsızlanma çabalarında desteğini sürdürmesi, özellikle bu alandaki sınırlayıcı ve düzenleyici enstrümanların stres testinden geçtiği bir dönemde daha da önem taşımaktadır. Bu bağlamda Yeni START Antlaşması'nın beş yıl süreyle uzatılmış olması önemlidir. ABD'nin, güvenliğin bölünmezliği ilkesi temelinde, müttefikleriyle bu konuda etkin danışmalar yürüteceği bir forum olarak NATO'yu daha fazla kullanması İttifak'ın siyasi rolünün güçlendirilmesi hedefine ulaşmaya da hizmet edecek bir öge olacaktır.

Küresel Yaklaşım

Yukarıda Genel Sekreterin değerlendirme sürecini başlatırken İttifakın daha küresel bir yaklaşım benimsemesi gereğini, ilan ettiği ilkeler arasında saydığı belirtilmişti. Bunun İttifak'ın küresel bir örgüt haline dönüşeceği anlamına gelmediğini, NATO'nun bölgesel örgüt olma vasfının korunacağı özellikle vurgulanmalıdır. Bu beklentiden amaç, barış ve çatışma hali arasında eskiden açık ve net olan ayrımı daha az belirgin hale getiren ve coğrafi sınır tanımayan hibrit eylemler ve siber saldırılarla kendini belli eden günümüz sınamalarına karşı İttifak'a daha güçlü bir durumsal farkındalık ve mukabele yeteneği kazandırabilmektir.

Geleceğin güvenlik sınamaları düşünüldüğünde iklim değişikliğinin etkilerini göz ardı etmeye imkan bulunmamaktadır. NATO her ne kadar iklim değişikliğine ilişkin normları belirlemede öncü bir kuruluş olmasa da iklim değişikliğinin güvenlik üzerindeki olumsuz etkilerini yönetmede katkı sunabilecek bir

konumdadır.⁸ Önümüzdeki on yıllar zarfında iklim değişikliğinin güvenliğe etkileri konusunun NATO'nun stratejik belgelerinde daha kapsamlı biçimde ele alınması gerekecektir. Bu alanda müttefikler arası durumsal farkındalığın, erken uyarı ve iyi uygulamalara ilişkin bilgi paylaşımı kapasitesinin artırılması zorunluluğu daha fazla hissedilmektedir. NATO'nun her iklim koşulunda hareket ve misyonlarını icra edebilmesini mümkün kılacak teknolojik dönüşüme öncelik vermesi gereklidir. Öte yandan İttifakın askeri faaliyetlerinin karbon salınımının ayak izini azaltacak yükümlülüklerin müttefik ülkelerce benimsenmesini özendirmek üzerinde durulması gereken bir husus olarak belirmektedir.

Yeni Bir Stratejik Konsept Gereği ve Karşı Karşıya Kalınan Zorluklar

NATO 2030 raporunun önemli bir tavsiyesi olan Stratejik Konseptin güncellenmesine ilişkin Devlet ve Hükümet Başkanlarınca alınan karar, 2021 Haziran ayında düzenlenen Brüksel Zirvesi'nin önemli bir çıktısı olmuştur. Halen geçerli Stratejik Konsept, 2010 yılında kabul edilmiş olup aradan geçen zaman içinde güvenlik ortamında meydana gelen değişiklikler ışığında gözden geçirilmeyi gerekli kılmaktadır. AB'nin Stratejik Pusula çalışması da NATO'nun yeni Stratejik Konsepti gibi 2022 yılında sonuçlandırılacaktır.

NATO'nun siyasi boyutunun güçlendirilmesiyle doğrudan irtibatlı konular arasında yer alan, İttifak'ın Transatlantik danışmalar açısından tek ve esaslı forum olma özelliğinin güçlendirilmesi ve NATO-AB iş birliğinin her iki örgütün ve üyelerinin çıkarlarına hizmet edecek şekilde ilerletilmesi, günümüzün ve geleceğin karmaşık uluslararası güvenlik ortamı bakımından bir seçenek olmaktan ziyade bir zorunluluktur.⁹

ABD'nin tek taraflı ulusal kararıyla tetiklenen Afganistan'dan kuvvetlerin çekilişi genelde uluslararası toplum için olduğu kadar NATO müttefikleri bakımından da bir fiyasko niteliğindedir. Halen hafızalarda tazeliğini koruyan ve Kabil Havaalanı'ndan tüm dünya kamuoyuna yayılan hazin nitelikli görsellere yol açan “kaçış”ın etraflı bir değerlendirmesinin geleceğe dönük dersler çıkarılması suretiyle yapılması elzemdir. Bu fiyaskonun üstüne ABD'nin Fransa'yı son derece rahatsız eden AUKUS (Avustralya, Birleşik Krallık ve ABD'den oluşan) paktına ön ayak olması, müttefikler arası güven bunalımının nedenleri arasındadır. Doğal olarak Türkiye açısından bir beka sorunu olan PKK terörüne karşı mücadelede ABD'nin kendisinin de terör örgütü kabul ettiği PKK'nın uzantısı PYD/YPG gibi terör gruplarına vermeye devam ettiği destek, NATO'nun iki önemli müttefikli

⁸ Üzümcü, Ahmet; İldem, Tacan & Ceylan, Fatih; “The new challenge for NATO: Securing a climate-changed world”, *Atlantic Council*, 20 Nisan 2021, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/the-new-challenge-for-nato-securing-a-climate-changed-world/>

⁹ İldem, Tacan & Ceylan, Fatih; “A “New Transatlantic Compact” in the aftermath of Brexit”, *European Leadership Network*, 27 Mayıs 2021, <https://www.europeanleadershipnetwork.org/commentary/a-new-transatlantic-compact-in-the-aftermath-of-brexit/>

arasındaki ilişkilerin dokusuna zarar veren bir ögedir. Türkiye'nin NATO açısından ana tehdit kaynaklarından biri olarak kabul edilen Rusya'dan stratejik nitelikli S-400 hava ve füze savunma sistemi almış olması ise İttifak birlik ve insicamına ters düşen örneklerden bir diğeridir.

Afganistan'dan çekilme ve AUKUS, AB'nin stratejik otonomisine ilişkin tartışmaları tetiklemiş olup NATO Stratejik Konseptinin güncellenmesi ve AB'nin Stratejik Pusula çalışmalarında etraflı bir tartışmaya yol açacak niteliktedir.¹⁰ İki örgütün iş birliğinin güçlendirilmesi çabalarına da katkıda bulunacak bir anlayışla AB'nin stratejik otonomisine ilişkin adımların NATO birlik ve insicamını bozmayacak şekilde İttifak'ın Avrupa sütununun güçlendirilmesi hedefi doğrultusunda atılması isabetli olacaktır.¹¹ Bu bağlamda Türkiye ve Brexit sonrasında İngiltere gibi AB üyesi olmayan müttefiklerin AB savunma girişimlerine bütünüyle dahil edilmeleri önem taşıyacaktır.¹²

NATO'nun Transatlantik ilişkiler bağlamında tek ve esaslı danışma forumu olarak daha fazla kullanılması hedefine erişme yolunda özellikle Afganistan deneyiminden sonra ABD'nin daha yapıcı bir yaklaşım sergilemesi, Fransa gibi öteden beri NATO'nun belli konularda danışma forumu olmasına engel olan tutumlarını gözden geçirmeleri yerinde olacaktır. NATO'nun "beyin ölümü" çıkışıyla İttifak'ın danışma forumu olarak yeterince kullanılmadığı yakınmasında bulunan Cumhurbaşkanı Macron'un bu geleneksel Fransız tutumunu tarihin sayfalarında bıraktığı temenni olunur. Zira her müttefik kendi güvenliğini tehdit eden herhangi bir konuyu NATO ilk mukabele yeri olmasa da İttifak içi danışmalara getirebilmelidir.

NATO gelecekteki tehdit ve sınamalara karşı gücünü konsolide edecek adımlar atıp uzun erimli bir vizyon oluştururken, İttifak'ın kurucu belgesi niteliğindeki Vaşington Antlaşması'nın giriş bölümünde ifadesini bulan müttefik ülkelerin demokrasiye, bireysel özgürlüklere ve hukukun üstünlüğüne olan bağlılıkları ve bu alandaki performansları her zamankinden daha fazla önem kazanacaktır. Bu, özellikle küresel sistemsel rekabetin kendisini daha fazla hissettirdiği ve demokratik ülkeler ile otokratik rejimlerle yönetilen ülkeler arasındaki ayrımın daha da keskinleşeceği yeni güvenlik ortamında geçerli bir husus olacaktır. Türkiye'nin meseleye bu perspektiften bakarak demokrasi açığını ivedilikle kapatmak yönünde adımlar atması kaçınılmaz bir gerekliliktir.

¹⁰ İldem, Tacan & Ceylan, Fatih; "Yeni Gerilimler Sarmalı ve Türkiye, EDAM, Eylül 2021, <https://edam.org.tr/wp-content/uploads/2021/09/210925-Yeni-Gerilimler-Sarmali-TUR.pdf>

¹¹ İldem, Tacan & Ceylan, Fatih; "From Kabul to Canberra: New destinations or dead alleys?", European Leadership Network, 22 Ekim 2021, <https://www.europeanleadershipnetwork.org/commentary/from-kabul-to-canberra-new-destinations-or-dead-alleys/>

¹² İldem, Tacan & Ceylan, Fatih; "Security cooperation between Turkey and the United Kingdom after Brexit", European Leadership Network, 4 Haziran 2021, <https://www.europeanleadershipnetwork.org/commentary/security-cooperation-between-turkey-and-the-united-kingdom-after-brexit/>

PANDEMİ VE EKONOMİ

Selva Demiralp

Koç Üniversitesi Ekonomi Bölümü Öğretim Üyesi

2020 yılına girerken Türkiye ve dünya ekonomisinde neler bekliyorduk? ABD cephesinde enflasyonu halen yüzde 2'lik hedefe çıkaramamış bir Fed, istihdam piyasasındaki güçlenmenin er geç enflasyonu da yükselteceğini söylüyor, sene içinde yaptığı faiz indirimlerinin etkisini bekliyordu. Avrupa cephesinde işler biraz daha karışıktı. Zira Fed'in aksine ECB hala 2008 krizi sonrası normalleşmeye geçememiş, politika faizini negatif seviyelerden daha yukarılara çekme teşebbüsünde bile bulunamamıştı.

İçeriye dönersek, 2017 sonrası aşırı ısınma ile artan enflasyon ve dış borç, 2018 yılında bir kur krizini beraberinde getirmişti. Kriz sonrasında ise maalesef itidalli politikalarla ekonomiyi daha sağlam bir zemine oturtmak yerine günü kurtarmaya yönelik kısa soluklu politikalara devam edildi. Halihazırdaki güvensizlik ortamını ortadan kaldıracak, makroekonomik temelleri sağlamlaştıracak adımlar yerine TCMB rezervleri satılarak finansal istikrar sağlanmaya çalışıldı. Kur krizinden etkilenen şirketler ya da bu şirketlere borç veren bankaların takipteki alacakları konusunda somut adımlar atılmadı. Enflasyon ve kur, kısa vadede sevimsiz görünecek ancak uzun vadede meyvesini verecek politikalar ile kontrol edilmedi. Aksine bu sorunlar fiyat kontrolleri ve sermaye piyasasına getirilen sınırlamalarla giderilmeye çalışıldı. İşte bu hatalı politikalar bütünü içinde 2020 yılına girerken yüzde 11 seviyelerinde bir enflasyon, bir o kadar politika faizi ve yüzde 3,7'ye dayanmış IMF tanımlı bütçe açığı bizi bekliyordu.

Bu şartlar altında karşıladığımız pandemi önce Çin, sonra Avrupa ve ABD derken Mart 2021'de nihayet bizi vurdu. Her şey o kadar hızlı ilerledi ki, sanki iki günlük bir kar fırtınasına hazırlanır gibi pandemi önlemi olarak makarna ve tuvalet kağıdı stoklayan hane halkı bir anda kendini evlere kapanmış, sosyal bağları kesilmiş bir halde Zoom ekranı önünde hal hatır sorarken buldu.

Pandeminin Ekonomik Etkileri

Hayatımızı alt üst eden, yaşayış biçimimizi değiştiren böylesine büyük bir şokun ekonomilerde de yıkıcı bir etki yapması kaçınılmazdı. Pandemi, ekonomiyi arz ve talep yollu iki kanaldan etkiledi. Talep etkisi, pandemi nedeni ile evlere kapanan hane halkının virüsten kaçınmak için yakın temas gerektiren hizmetlerden uzak durması ve eski tüketim alışkanlıklarından vazgeçip, yerine yenilerini koyması suretiyle kendisini gösterdi. Özellikle hizmetler sektöründe gözlemlenen büyük düşüş, yeni varyantlar sebebi ile 2021 son çeyreğinde dahi pandemi öncesi seviyelerden oldukça uzak seyretti.

Arz etkisine gelince, bu etki öncelikle salgında yaşanan kapanmalar nedeniyle üretimin aksaması ve bu durumun global tedarik zincirleri kanalıyla tüm dünyaya yayılması şeklinde tezahür etti. Nasıl ki vaka sayıları ülke sınırlarında kalmayıp hızla dünyaya yayılıyorsa, pandeminin ekonomik etkileri de ticaret bağlarıyla bir ülkeden diğerine yayıldı. Arz etkisinin bir diğer bacağı da talep kompozisyonundaki değişiklikler sonucu oluştu. Çip üretiminin talebi karşılayamaması sonucunda özellikle otomobil sektöründe ve dayanıklı tüketim mallarında kıtlıklar yaşandı.

Hatırlanacak olursa, virüsün ilk görüldüğü ülke olan Çin'de kapanmalar nedeni ile ara malı üretiminin durması, salgın henüz dünyanın geri kalanına yayılmadan önce bile global tedarik zincirlerinde endişe yaratmaya başlamıştı. Yani salgın Türkiye'ye hiç gelmese dahi, Çin'den (ya da Çin'den aldığı ara malını işleyip bize satan üçüncü bir ülkeden) ithal ettiğimiz ara mallarının tedariki aşamasında tıkanmalar yaşayacaktık. Salgının bir pandemiye dönüşmesi ile arz kaynaklı ekonomik maliyetler de önemli ölçüde arttı.

Salgının başlarında alternatif tedarik zincirleri oluşturabilmek, Çin'den boşalan global tedarikçi boşluğunu doldurmak, ya da ithal ettiğimiz ürünleri kendimiz üretmek gibi fikirler ortaya atılmıştı. Daha yüksek bir maliyetle başka bir ülkeden ithal etmeye razı olsak bile virüsün global olarak hızla yayıldığı göz önünde bulundurulduğunda bunun pandemi döneminde uygulanabilecek bir plan olamayacağı kısa sürede anlaşıldı. Keza pandemiden yaklaşık 1,5 sene sonra 2021 yazında Çin'de görülen yeni dalga ve limanlardaki kapanmalar tedarik zincirlerindeki aksamalar nedeni ile Çin'den ara malı ithal eden tüm şirketleri bir kez daha olumsuz etkiledi. Global üretimde yaşanan aksamalar, tedarik zincirlerinde yeni yapılanmaların kısa vadede oldukça zor olduğunu gösterdi. 2021 Aralık ayında baş gösteren Omicron varyantı ise 2022'de tedarik zinciri aksamalarının devam edeceğine işaret ediyor. Bu sebeple 2022 global büyüme tahminleri şimdiden aşağı doğru güncellendi.

Kısa dönemde mümkün olmasa da pandemi sonrası dönemde tedarik zincirlerinde yeniden bir yapılanmaya gidilmesi, "tüm yumurtaları aynı sepete koymak" yerine alternatif tedarik zincirleri kurulması bekleniyor. Türkiye'nin bu yeniden yapılanma sürecinde üretkenliğinin yüksek olduğu alanlara yatırım yapması ve jeopolitik konumunu en etkin şekilde kullanması, bunu yaparken de yeşil mutabakata uygun, yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı bir üretim yapısına geçmesi pandemi dönemindeki kayıpları kazanca dönüştürecek önemli bir kazancımız olacaktır.

Pandemi Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları

2020 yılında global çapta yüzde 5'lik bir daralma yaşandı. Türkiye 2020 yılını yüzde 1,8'lik bir büyüme ile kapattı. Ülkeler arası dağılıma baktığımızda büyüme rakamlarını etkileyen faktörler arasında pandeminin hızı, açıklanan destek paketleri, kriz öncesi dönemden miras kalan kırılganlıklar gibi pek çok faktörün etkili olduğunu görüyoruz.

2020 yılında açıklanan paketleri incelediğimizde tüm dünyada pandeminin yarattığı daraltıcı etkiyi bertaraf etmek amacı ile genişlemeci para ve maliye politikaları uygulandığını görüyoruz. Bu noktada, pandemi öncesi dönemde fiyat istikrarını sağlamış ülkelerin gerek faiz indirimleri gerekse büyük montanlı tahvil alımları ile bilanço genişlemesi ("Quantitative Easing" ya da QE) politikalarında daha başarılı olduklarını gözlemledik. Her ne kadar gelişmiş ülkelerde de 2022 başı itibarıyla son yılların en yüksek enflasyonu yaşanıyor olsa da, bu ülkelerde yaşanan enflasyonun büyük ölçüde arz kaynaklı şoklardan kaynaklandığını unutmamak lazım. Arz şoku ile karşılaşan kredibilite sahibi olan bir merkez bankasının yapması gereken, hemen sıkı para politikası ile müdahale edip ekonomiyi daha da daraltmak değil sözlü yönlendirme ile enflasyonun beklentilere sızmasını engellemektir. Nitekim ABD Merkez Bankası Fed'in enflasyonda pandemi kaynaklı "geçici" etkilere vurgu yapması bu amacı taşıyordu. Fed, piyasaları ikna etmekte ne kadar başarılı oldu ve sıkı duruşa geçmekte geç mi kaldı, talebi fazla mı şişirdi soruları tartışılabilir elbette. Ancak pandemi kaynaklı global enflasyon ile bizim yaşadığımız enflasyonu birbiri ile karıştırmamak lazım.

Genişlemeci para politikası güvenilir merkez bankaları tarafından uygulanmazsa enflasyonist baskılar çok daha hızlı artabilir. Türkiye'de görülen problem tam da buydu. TCMB de dünyadaki emsalleri gibi pandemiye faiz indirimleri ve QE politikaları ile cevap verdi. Ancak dünyanın geri kalanından farklı olarak halihazırda zaten enflasyonist bir ortam olduğu için kısa sürede genişlemeci para politikası işlevini yitirdi. Politika faizinin enflasyonun altına çekilmesi ve kredi genişlemesine dayalı bir destek programı kısa sürede dolarizasyonu tetikleyerek kur üzerindeki baskıları artırdı. Dış borcu GSYH'nin yüzde 60'ına yaklaşan bir ülkede, kurdaki değer kaybının yaratacağı daraltıcı etki de politika yapımcılar tarafından kabul edilebilir değildi. Normal şartlarda böyle bir durumda düşük faiz politikalarından vazgeçilmesi ve kurda istikrar sağlamak suretiyle enflasyonist tehditlerin de önüne geçerek ekonomiye destek olunması gerekirdi. Ancak bizde farklı bir tercih yapıldı. Kur üzerindeki baskılar bir taraftan ılımlı sermaye kontrolleri ile bir taraftan da TCMB'nin döviz rezervleri satılarak giderilmeye çalışıldı. Son derece riskli ve kısa odaklı olan bu politikaların sürdürülemez olması bir yana, bu dönemde piyasaya sürülen para da etkin bir şekilde değerlendirilemedi.

Pandemi döneminde uygulamaya konulan QE politikaları, bir yandan uzun vadeli faizleri düşük tutarak borçlanma maliyetini düşürürken özellikle gelişmekte olan ülkeler özelinde merkez bankalarının satın aldığı hükümet tahvilleri aracılığı ile hazineye finansman sağlamayı amaçlıyordu. Para politikası piyasalara para enjekte etmekle birlikte bu paranın dağılımına karışmaz. Dağılım konusu maliye politikasının etki alanına girer. İşte bu dönemde tüm dünyada açıklanan genişlemeci maliye politikaları bir taraftan bu boşluğu doldurmayı bir yandan da hükümet harcamalarını artırarak ekonomiyi canlandırmayı amaçladı.

Pandemi döneminde özellikle kapanmalardan ve talepteki geri çekilmeden en çok etkilenen sektörlerin maliye politikası kanalıyla gelecekte doğrudan kaynak aktarımları ile desteklenmesi kritik önem taşıdı. Ancak gayri safi yurtiçi hasılaya oranla doğrudan kaynak aktarımlarının büyüklüklerini ülkeler arasında karşılaştırdığımızda Türkiye'nin yüzde 2,7 ile içinde bulunduğu gelişmekte olan ülkeler ortalaması olan yüzde 4,8'in yaklaşık yarısı kadar bir doğrudan kaynak aktarımı yaptığını görüyoruz.¹

Aşı Eşitsizliği ve Ekonomik Etkileri²

Pandemi ile geçen 2020 yılının sonlarına gelirken alınan en güzel haber şüphesiz COVID-19 virüsüne karşı etkili bir aşının bulunması haberi idi. Özlem Türeci ve Uğur Şahin tarafından geliştirilen ilk aşı haberi tüm dünyaya bir umut dalgası olarak yayıldı. Aşı haberleri ile birlikte ekonomilerin hızla toparlanacağı umudu borsalara yansdı. Ancak bir süre sonra aşı üretim ve dağıtım kapasitesinin dünya nüfusuna yetmekten çok uzak olduğu farkedildi. Zengin ülkelerin kısıtlı aşı arzını büyük ölçüde kendi tekellerine almaları, aşı üreticileri ile pazarlık masasına oturup nüfuslarının birkaç katı fazlası aşı siparişi vermeleri dünyanın geri kalanında pandeminin uzunca bir süre devam edeceği tehlikesine işaret etti. Aşıların henüz geliştirilmekte olduğu bir aşamada hangi aşının etkili olacağı bilinmediğinden her ülkenin öncelikli olarak kendi nüfusunu garantiye almak istemesi anlaşılabilir elbette. Ancak burada esas eleştiri konusu olan ülkelerin kendilerini güvence altına almak istemelerinden ziyade dünyanın geri kalanına yetecek aşı üretimi konusunda gösterilen isteksizlik.

Bu noktada Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) ve Avrupa Komisyonu, CEPI ve GAVI gibi sivil toplum örgütleri önderliğinde ACT ("Access to COVID-19 Tools") ortaklığı devreye girdi. ACT, devletleri, aşı üreticilerini, bilim insanlarını, özel sektörü ve sivil toplum örgütlerini bir araya getirerek pandeminin en kısa sürede

¹ IMF Database of Fiscal Policy Responses to COVID-19 (kredi ve garantiler hariç doğrudan mali yardımlar): <https://www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/Fiscal-Policies-Database-in-Response-to-COVID-19>

² Demiralp, Selva. "Covid aşısı dağıtımında adaletsizlik: Ekonomik maliyeti ne kadar, en çok hangi sektörler etkilenecek?" *BBC Türkçe*, 26 Ocak 2021: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55810258>

sona ermesi için bir çözüm üretmeyi amaçlıyordu. Bu ortaklığın aş ı üretimine odaklanan bacağı olan COVAX, 2021 yılında dünya nüfusunun yüzde 20'sinin aş ılanması için gerekli olan 2 milyar doz aş ı üretimi ve dağıtımı için bir seferberlik başlattı. Bu hedefe ulaş ılabilmesi için de 38 milyar USD fon gerektiğ i söylendi.³

İşte bu noktada, DSÖ tarafından 25 Ocak 2021 tarihinde basına tanıtılan çalışmamızdan bahsetmek isterim. Koç Üniversitesi'nden Cem Çakmaklı, Sevcan Yeş ıtaş, Muhammed Ali Yıldırım ve Maryland Üniversitesi'nden Şebnem Kalemli-Özcan ile beraber kaleme aldığımız çalışma tam da fonlamanın tıkağ ında bu noktada devreye girdi.

Yapmış olduğumuz çalışma, aş ının dünya geneline eş it olarak dağılmaması durumunda, zengin ülkelerin omuzlamak zorunda kalacakları ekonomik maliyeti hesapladı. Çalışmamızda geliş miş ülkelerin 2021'in ilk yarısında tamamen aş ılanıp geliş mekte olan ülkelerin nüfusunun ise sadece yarısının sene sonuna kadar aş ıldığını varsayan bir senaryo kurguladık. Bu senaryo altında global olarak hesapladığımız maliyet yaklaşık 3,8 trilyon USD'a denk geldi. Çalışmanın daha da çarpıcı olan boyutu bu maliyetin yaklaşık yüzde 50'sinin geliş miş ülkeler tarafından ödenecek olması idi.

Peki nasıl oluyor da zengin ülkeler kendi nüfuslarını aş ılayıp salgını kendi sınırları içerisinde sonlandırabilse de hala bir ekonomik maliyet ödemek zorunda kalıyorlar? Bu durum ülkeler arasındaki ticaret bağlarından kaynaklanıyor. Diyelim ki Almanya tamamen aş ılanmış, Hindistan ise nüfusunun sadece yarısını aş ılamış olsun. Hindistan'da pandeminin devam etmesi Almanya ekonomisini iki kanaldan etkiliyor:

1. Hindistan'da talep zayıfladığı için Almanya'nın Hindistan'a yaptığı ihracat azalıyor
2. Hindistan'da üretim azaldığı için Almanya'nın Hindistan'dan yaptığı ithalat azalıyor. Özellikle de ithal ara malları üretiminin azalması Almanya'nın tedarik zincirinde bir duraksama yarattığından toplam üretim de azalıyor.⁴

Bu çerçeve içinde, uluslararası girdi-çık ıtı tablolarını kullanmak sureti ile 65 ülke ve 35 sektör için yapmış olduğumuz çalışma gösteriyor ki pandemi global olarak hayatımızdan çıkmadığı sürece tam anlamıyla global bir ekonomik toparlanmadan söz edebilmek mümkün değ il.

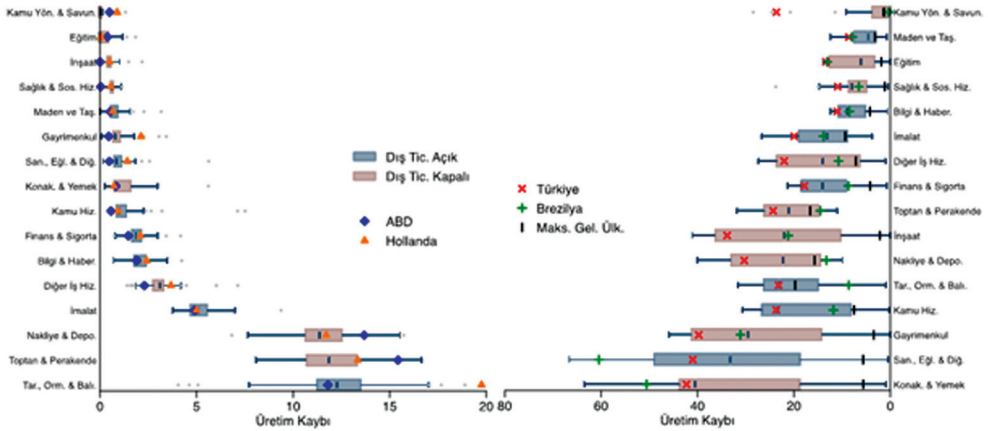
³ Ağ ustos 2021 itibarıyla COVAX, bu hedefini yüzde 30 azaltarak 2021 sonunda 1.4 milyar doz aş ı hedeflendiğ ini duyurdu.

⁴ Bu noktada bir parantez açıp bir konunun da altını çizelim. Burada ana hatları ile özetlediğ im çalışmamız 2021 yılı baş ında ve tamamen akademik bir çerçevede tamamlanmış olsa da burada tasvir edilen mekanizmanın etkileri sonraki aylarda dünya gündeminden hiç düşmedi. 2021 boyunca tedarik zinciri aksamalarının global büyüme rakamlarında aş ağı yönlü revizyonlara sebep olduğ una şahit olduk.

Düşük gelire sahip olan ülkelerin aşılınmaması durumunda zengin ülkelerin ödemesi gereken maliyetin 1,8 trilyon USD civarında olduğunu düşünürsek, COVAX'a gerekli olan 27 milyar USD'nin ne kadar küçük bir meblağ olduğu ortaya çıkıyor. Dolayısı ile, elde ettiğimiz rakamlar zengin ülkelere çok önemli bir mesaj veriyor: Dünya genelinde eşit bir aşılama yapılabilmesi için gerekli olan harcama, bu yatırımın yapılmaması durumunda ödenecek olan bedelin kat kat altında kalıyor.

Sektörel Maliyetler

Çalışmamızda gelişmiş ülkelerin aşılınıp gelişmekte olan ülkelerin aşılınmaması ve kapanma önlemleriyle boğuşması durumunda sektörel maliyetleri gösterdik. Şekildeki sol panelde gelişmiş ülkelerdeki sektörel maliyet dağılımını, sol panelde ise gelişmekte olan ülkelereki sektörel maliyetleri gösterdik. Maliyetler, sözkonusu grupların GSYH'sı cinsinden gösterildi. Şekil her bir sektör için ekonomik maliyeti o gruptaki ülkeler arasında bir dağılım şeklinde gösteriyor. Sektörler artan maliyete göre sıralanıyor. Bu şekilden şu çıkarımları yapmak mümkün:

1. Aşılınmamış gelişmekte olan ülkeler genelinde ekonomik maliyetler zengin ülkelere göre çok daha yüksek (Gelişmekte olan ülkeler grafiğinde sektörel kutuların üzerinde işaret edilen siyah kısa çizgiler gelişmiş ülkelerdeki medyan maliyeti gösteriyor. Bu maliyet hep gelişmekte olan ülkelerin altında kalıyor).

2. Gelişmekte olan ülkelere maliyetler pandemiden en çok etkilenen sektörlerde yoğunlaşıyor. Bu grupta konaklama ve yemek, sanat ve eğlence, gayrimenkul gibi sektörlerin maliyetlerde başı çektğini görüyoruz.

3. Gelişmiş olan ülkelerde ise pandeminin en ağır safhası sona ermekte olduğu için farklı bir sektörel dağılım görüyoruz. Bu ülkelerde ise en ağır üretim kaybı yaşayan sektörler aşılammış ülkelerle ticaret ilişkilerinin yoğun olduğu sektörler. Burada tarım ve ormancılık, toplam ve perakende imalat, ana metaller gibi sektörler en fazla etkilenen sektörler olarak karşımıza çıkıyor.

4. Ticaret bağlarının önemini vurgulamak için gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülke gruplarında ikiye bölünmüş örnek olarak gösterdik. Gelişmiş ülkelerde ABD görece kapalı, Hollanda ise daha açık bir ekonomi. Gelişmekte olan ülkelerde ise Türkiye ticarete daha açık, Brezilya ise daha kapalı bir ekonomi. Görünen o ki her iki grupta da ticarete daha açık olan ülkelerin sektörleri pandemiden daha fazla etkileniyor.

Çalışmamızla ilgili sonuçları paylaşmamız sonrasında geçen bir senenin ardından, 2021 genelinde yaşanan gelişmeler öngörülerimiz ile oldukça tutarlı bir seyir izledi. Pandeminin tedarik zincirleri kanalı ile yarattığı maliyet, normalleşemeyen hizmetler sektörü 2021 yılı geneline damga vuran ekonomik gelişmelerdi.

Sonuçlar

Aşının dünya nüfusuna yetecek miktarda üretim ve dağıtım için gerekli çalışmaların önceliklendirilmesi her şeyden önce insani bir sorumluluk. Ancak zengin ülkelerin bugüne kadar ellerini taşın altına koymakta çekimser kalmaları belki farklı bir dilden anlatım gerektiriyor. İşte bizim çalışmamız konuya ekonomik maliyetler tarafından yaklaşarak bu tür bir iş birliği sonucunda gelişmiş ülkelerin maddi kazanımlarının da ne kadar büyük olduğunu gösterdi. Bu şekilde, söz konusu yatırımın bir bağış olmaktan ziyade ciddi bir ekonomik kazanç olduğuna dikkat çekerek gelişmiş ülkelerin seferberliğine ivme vermek istedik.

Pandemi ile beraber geçen yaklaşık iki senenin ardından görüyoruz ki altta yatan sağlık sorunu çözümlenmeden ekonomik olarak normalleşmeden söz etmek de mümkün değil. Pandemi döneminde DSÖ “Herkes iyileşmeden kimse iyileşemez” demişti. Bizim çalışmamız bunun ekonomik yansımasını gösterdi ve dedik ki “Tüm ekonomiler toparlanmadan hiçbir ekonomi toparlanamaz”. Bu da ancak ve ancak uluslararası koordinasyon ve dayanışma ile mümkündür.

Global İlişkiler Forumu (GİF), üyelerini ve tüm ilgili bireyleri, uluslararası ve global ilişkilere dayalı konuları sorgulayıp, tartışabilecekleri bir platformda buluşturmaya amaçlayan bağımsız bir dernektir.

GİF, uluslararası platformlarda Türkiye'yi temsil etmiş ve saygınlık kazanmış, siyasetçi, büyükelçi, akademisyen, silahlı kuvvetler mensubu, sanatçı, hukuk insanı, basın mensubu, iş adamı, iş kadını ve bürokratlardan oluşan 40 kişilik bir grup tarafından kurulmuştur. GİF 11 Mayıs 2009 tarihinde tüzel kişilik kazanmış, 9 Kasım 2009 tarihinde ilk Genel Kurulu'nu gerçekleştirmiştir.

GİF, farklı düşüncelerin uyum içinde varolduğu ve yaratıcı bir şekilde harmanlandığı bir kültürü destekleyip, daha da ileri götürmeyi hedeflemektedir. GİF'in tüm faaliyetlerinde sınırsız merak, analitik sorgulama, rasyonel tartışma, yapıcı üslup ve nesnel sentez esastır. GİF; barış, refah ve ilerlemeye giden yolun herkese açık, kolay erişilebilir ve adil olması gerektiği anlayışını benimser ve destekler.

Çalışma Grupları, Yuvarlak Masa toplantıları, üst düzey misafir konuşmacıların katıldığı toplantılar, uluslararası temaslar ve gençlere yönelik seminer programları mevcut faaliyetler arasındadır. GİF, ayrıca, dünya ve Türk dış politikasına dair güncel konularla ilgili bağımsız değerlendirmeleri web sitesinde yayımlayarak tartışmalara katkıda bulunmaktadır.

Global Relations Forum
Yapı Kredi Plaza D Blok
Levent 34330 İstanbul, Turkey
T: +90 212 339 71 51
F: +90 212 339 61 04
www.gif.org.tr

GİFGRF

GLOBAL İLİŞKİLER FORUMU GLOBAL RELATIONS FORUM